

**דפוסי ההשתתפות של ערביי ישראל
בשוק העבודה**

ערן ישיב* וניצה (קלינר) קסיר**

סדרת מאמרים לדיון 2009.11
נובמבר 2009

* אוניברסיטת תל-אביב – ערן ישיב טלפון: 03-6409233; דוא"ל: yashiv@post.tau.ac.il
** בנק ישראל. <http://www.boi.org.il>

** חטיבת המחקר, ניצה קסיר – טלפון: 02-6552638; דוא"ל: nitsa.kasir@boi.org.il

תודתנו לעמית מאירוביץ, לחן קדרון ולרן רדניק על סיועם הרב בארגון הנתונים ועיבודם; למומי דהן, לצבי אקשטיין ולמשתתפי הסמינרים במחלקת המחקר של בנק ישראל ובאגודה הישראלית לכלכלה על הערותיהם המועילות.

הדעות המובאות במאמר זה אינן משקפות בהכרח את עמדת בנק ישראל

דפוסי ההשתתפות של ערביי ישראל בשוק העבודה

ערן ישיב וניצה (קלינר) קסיר

תקציר

עבודה זו בוחנת את דפוסי ההשתתפות של ערביי ישראל בשוק העבודה. היא מציגה נתונים ואומדת משוואות השתתפות. שני ממצאים בולטים הם: (1) דפוס השתתפות לא שגרתי של גברים ערבים על פני מחזור החיים, המתבטא בירידה תלולה בשיעורי ההשתתפות בגיל מוקדם יחסית; (2) ממוצע השתתפות נמוך של נשים, כשברקע שונות רבה בשיעורי ההשתתפות. בין ההסברים לתופעות אלו ניתן למנות: אצל הגברים הערבים, עבודה במשלחי יד המחייבים כושר פיזי ולכן פרישה בגילאים מוקדמים יחסית, תוך הגדלת ההסתמכות על בני משפחה. אצל הנשים, השפעת גורמים המאפיינים את האישה כ"מודרנית" או "מסורתית" בקביעת דפוסי ההשתתפות.

Arab Israelis: Patterns of Labor Force Participation

Eran Yashiv and Nitsa Kasir

Abstract

This paper examines patterns of labor force participation of Israeli Arabs. The paper presents data and estimates of participation equations. Two key findings are:

- (i) The life-cycle participation profile of Arab men is non-standard, with a steep fall at a relatively early age
- (ii) A low average participation rate for Arab women, with substantial variance cross-sectionally.

Explanations of these phenomena include:

For men – employment in professions requiring physical skills leads to early retirement while relying on family support; for women – the effect on participation of factors that characterize the individual as “modern” or “traditional.”

1. מבוא

עבודה זו עוסקת בנושא השתתפות ערביי ישראל בשוק העבודה. העבודה מתארת את דפוסי ההשתתפות ומנתחת מספר גורמים המסבירים אותם.

מצבם של ערביי ישראל בשוק העבודה זוכה לתשומת לב רבה בדיון הציבורי ובמחקר הכלכלי, הן בשל משקלם הגבוה באוכלוסייה (חמישית מאוכלוסיית מדינת ישראל) והן בשל השתלבותם הפחות מוצלחת בשוק העבודה בהשוואה ליהודים. בהקשר של השתלבותם של ערביי ישראל בשוק העבודה יש תופעות רבות חשובות כגון אי שוויון בשכר ובסיכויי התעסוקה. גם סוגיית שיעורי ההשתתפות של ערביי ישראל היא מהנושאים החשובים, בעיקר בשל שיעורי ההשתתפות נמוכים של הנשים הערביות בכוח העבודה ובשל פרישה מכוח העבודה בגיל צעיר יחסית אצל הגברים ערביי ישראל. תופעות אלו והשלכותיהן על המצב הכלכלי-חברתי של הערבים בישראל מדגישות את הצורך במדיניות ממשלתית שתסייע להעלאת שיעורי ההשתתפות של הנשים ולצמצום הפרישה המוקדמת של הגברים. לצורך כך חשוב אפוא להבין את הגורמים המסבירים את דפוסי ההשתתפות המיוחדים לחברה הערבית בישראל והגורמים להם.

דפוסי ההשתתפות הללו אינם ניתנים להסבר מלא על ידי גורמים המסבירים את דפוסי ההשתתפות בדרך כלל – כגיל, השכלה, מצב משפחתי, מספר ילדים והכנסתם של בני הבית האחרים. עבודה זו תנסה לשפוך אור בהיבטים שונים על הגורמים לפרישה המוקדמת של גברים ערביי ישראל ולשיעורי ההשתתפות הנמוכים בקרב הנשים הערביות. העבודה עושה שימוש במאגר נתונים חדש יחסית, הסקר החברתי לשנת 2005, שהתמקד בסוגיה של ההשתתפות בכוח העבודה.

מבנה העבודה הוא כדלקמן: סעיף 2 מציג מספר נתונים עיקריים על שוק העבודה של ערביי ישראל וסוקר את ממצאי הספרות. סעיף 3 מביא נתונים בנושא ההשתתפות בשוק העבודה וסעיף 4 מציע הסברים לתמונה העולה מהנתונים. סעיף 5 מביא אמידה אקונומטרית של משוואת השתתפות. הסעיף מציג מודל השתתפות, מסביר את המתודולוגיה, ומפרט את התוצאות. סעיף 6 דן במשמעות של הנתונים ושל תוצאות האמידה ומסכם.

2. שוק העבודה של ערביי ישראל

בסעיף זה נסקור מספר נתוני יסוד של שוק העבודה של ערביי ישראל, נתונים המדגישים את הצורך והחשיבות לחקור את השתלבותם של ערביי ישראל בשוק העבודה. בנוסף נביא מסקנות מהספרות הקיימת.

א. נתוני יסוד

בסעיף זה נציג נתונים דמוגרפיים ונתונים לגבי שוק העבודה הערבי ללא התייחסות לנושא ההשתתפות הנדון בהרחבה בהמשך.

דמוגרפיה

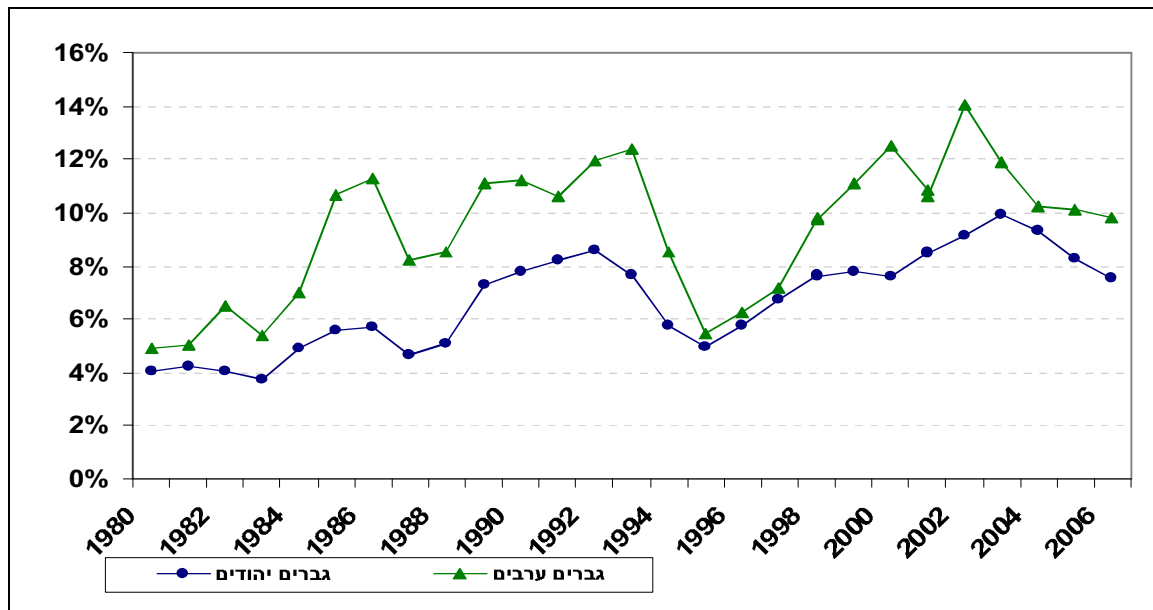
הערבים מהווים 20% מהאוכלוסייה הכללית בישראל ו-16.8% מהאוכלוסייה בגיל העבודה¹. הסיבה להבדל זה באחוזים היא כי זו אוכלוסייה עם משקל גדול לילדים ונוער (בני פחות מ-15). אחוז הילדים בגיל 0-14 הוא 39.9% (לעומת 25.5% אצל היהודים). משקל הערבים באוכלוסייה השתנה עם השנים: עם קום המדינה כ-18% מתושביה היו ערבים; בעקבות גל העלייה הגדול, הוא ירד חדות לפחות מ-14% שנה לאחר מכן ועד ל-11% בשנת 1951 ובמהלך שנות החמישים הוא נשאר בשיעור זה; בשל פיריון הילודה הגבוה יחסית בקרב הערבים נרשמה עלייה בחלקם באוכלוסייה עד לכ-12% ב-1966; ב-1967 עלה משקלם ליותר מ-14%, כתוצאה מסיפוח ירושלים המזרחית לישראל, ומ-1967 ועד 1989 הוא גדל בקצב ממוצע של נקודת האחוז כל חמש שנים והגיע ל-18.5% בסוף שנות ה-80; בעקבות גל העלייה של שנות ה-90 נבלם הגידול (ואף נרשמה ירידה קלה) בחלקה של האוכלוסייה הערבית והתייצב סביב 18%. משנת 2000 חזרה מגמת הגידול, והייתה עלייה עד לכמעט 20% בסוף 2005. תחזית הלמ"ס לשנת 2025 היא בין 24% ל-26%. הערבים מהווים 12.3% מכוח העבודה האזרחי, 11.9% מהמועסקים ו-18.5% מהמובטלים.

אבטלה

הגברים הערבים סובלים בכל השנים משיעור אבטלה גבוה יותר בהשוואה לגברים היהודים אך הפערים אינם אחידים על פני זמן.

¹ הנתונים בסעיף זה מעודכנים לשנת 2007, ומתבססים על השנתון הסטטיסטי לשנת 2008, של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

תרשים א': שיעור אבטלה בקרב גברים, לפי מגזר¹

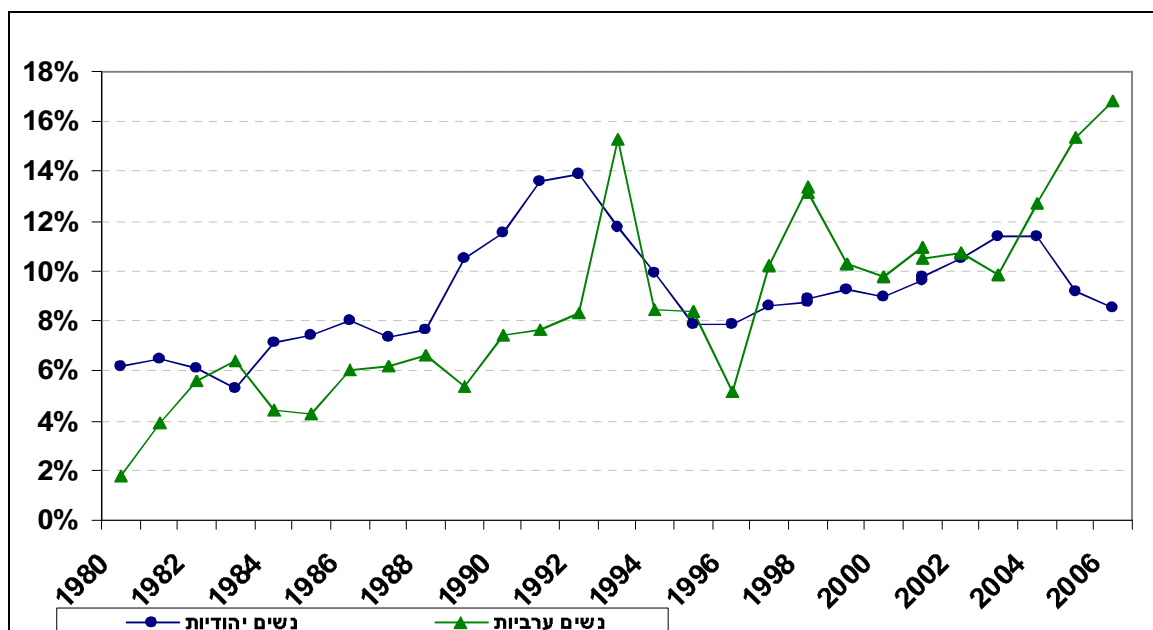

מקור: עיבודים מסקרי כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

1. ערבי מוגדר כנוצרי, מוסלמי או דרוזי אשר יבשת מוצאו ויבשת מוצא אביו אינה אירופה או אמריקה. החל מ-2001 ניתן לאפיין ערבי בצורה מדויקת יותר בשל משתנים חדשים. הגדרת ערבי בתרשים זה לא לקחה בחשבון את המשתנים החדשים בשל הצורך לבצע השוואה עקבית רבת שנים.

לעומת זאת עם השנים נפתח פער של אבטלה גדולה יותר בקרב נשים ערביות בהשוואה לנשים יהודיות – עד סוף שנות התשעים היה במרבית השנים שיעור האבטלה של הנשים הערביות נמוך מזה של הנשים היהודיות, ולקראת סוף שנות התשעים התהפך היחס ושיעור האבטלה של הנשים הערביות עלה על זה של היהודיות.

תרשים ב': שיעור אבטלה בקרב נשים, לפי מגזר¹

מקור: עיבודים מסקרי כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

1. ערביה מוגדרת כנוצרית, מוסלמית או דרוזית אשר יבשת מוצאה ויבשת מוצא אביה אינה אירופה או אמריקה. החל מ-2001 ניתן לאפיין ערביה בצורה מדויקת יותר בשל משתנים חדשים. הגדרת ערביה בתרשים זה לא לקחה בחשבון את המשתנים החדשים בשל הצורך לבצע השוואה עקבית רבת שנים.

התבוננות בשיעורי האבטלה לפי רמת השכלה מלמדת כי כמו בארצות רבות שיעור האבטלה פוחת עם ההשכלה²:

לוח 1: שיעור אבטלה בקרב האוכלוסייה הערבית לפי מין ומספר שנות לימוד, 2005

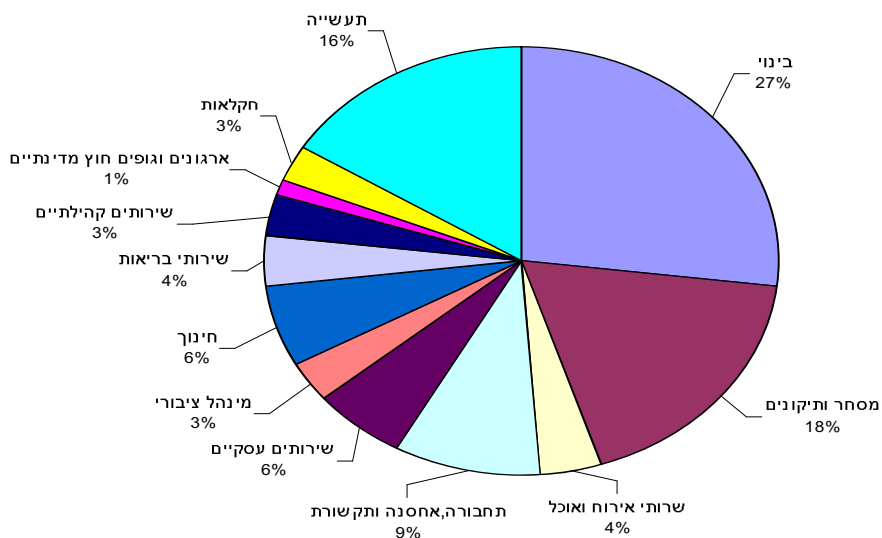
מספר שנות לימוד	גברים	נשים
סה"כ	10.2	15.4
4-0	20.3	46.7
8-5	16.6	34.7
12-9	10.2	19.6
15-13	5.0	10.0
+16	3.3	4.9

מקור: לוח 8.2, סקר כוח אדם, השלכה המרכזית לסטטיסטיקה 2005.

תעסוקה

המועסקים הגברים הערבים מרוכזים במשלחי יד ובענפים המתאפיינים במיומנות נמוכה יחסית. כך, כ-60% מתעסוקת הגברים הערבים היא בענפי הבינוי, המסחר, והתעשייה וכ-65% בעבודה מקצועית בתעשייה בבינוי ובחקלאות ובעבודה לא מקצועית. תעסוקה בענפים מתקדמים ובמנהל הציבורי היא בהיקף מצומצם ביותר. התרשימים הבאים מתארים זאת:

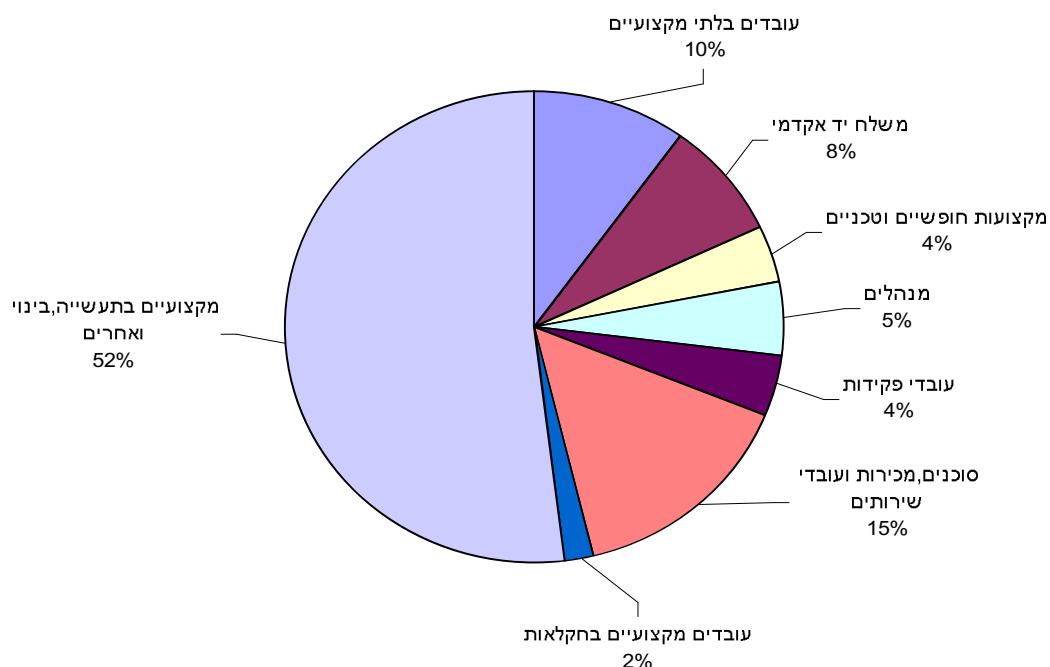
תרשים א'2: תעסוקת גברים ערבים לפי ענף, 2005

מקור: עיבודים מהסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2005

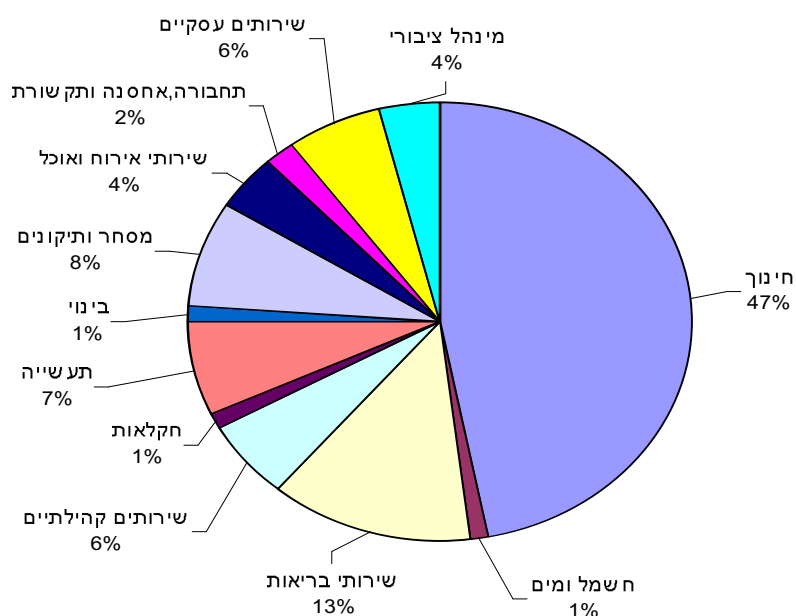
² להלן נשתמש בנתונים לשנת 2005 כדי להיות עקביים עם הניתוח האמפירי המוצג בהמשך.

תרשים ב'2: משלח היד של גברים ערבים, 2005

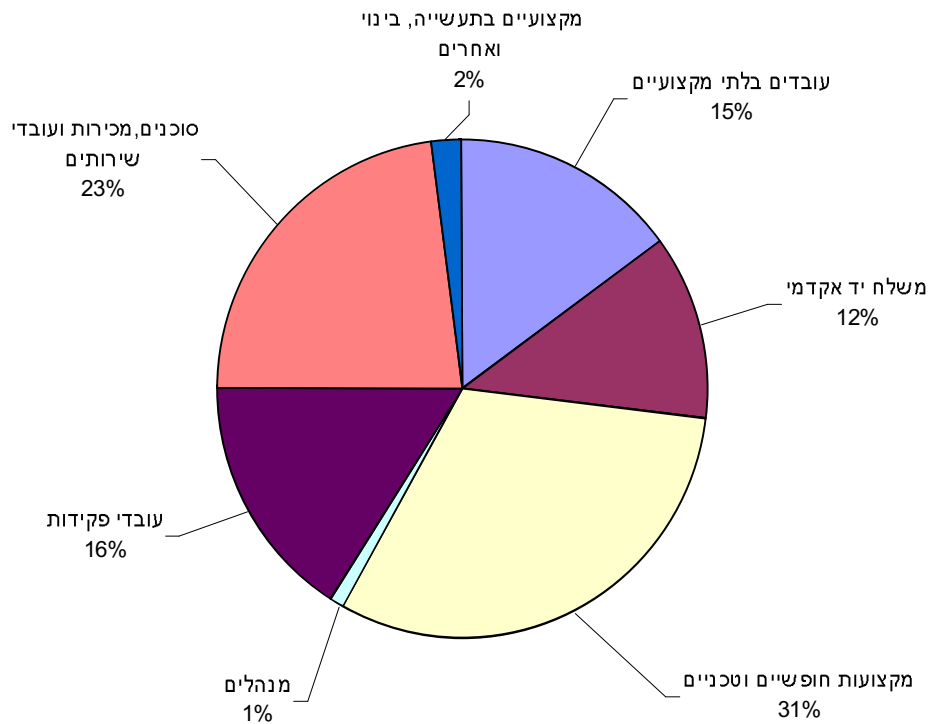
ריכוזיות דומה קיימת אצל הנשים ש-65% מהן מועסקות בחינוך, בשירותי בריאות או בתעשייה ומשלח היד שלהן תואם ענפים אלו.

תרשים ב'3: תעסוקת נשים ערביות לפי ענף, 2005

מקור: עיבודים מהסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2005.

תרשים 3ב': משלחי היד של נשים ערביות, 2005

מקור: עיבודים מהסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2005.

שכר

המועסקים הערבים משתכרים פחות מהיהודים בגלל שמספר שעות העבודה השבועיות שלהם קטן יותר ובעיקר בגלל שהשכר שלהם לשעה נמוך בהרבה, כפי שנראה בלוח 2. ראוי לציין כי שכרן לשעה של הנשים הערביות גבוה מזה של הגברים הערבים, כנראה בשל הסקלטיביות של מי שיוצאת לעבודה.

לוח 2: הכנסה ושעות עבודה שבועיות לפי מין ומגזר, 2005

ערבים		יהודים		
נשים	גברים	נשים	גברים	
4,101	5,346	5,541	9,348.3	הכנסה ממוצעת ברוטו לחודש (₪)
31.9	45.2	35	45.4	מספר ממוצע של שעות עבודה לשבוע
30.6	28.4	38.3	48.9	הכנסה ממוצעת ברוטו לשעת עבודה (₪)

מקור: לוח 25, סקר הכנסות של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2005.

ב. ממצאים ממחקרים קודמים

הנושא של ערביי ישראל בשוק העבודה זכה לתשומת לב מחקרית. להלן סקירה קצרה של הממצאים העיקריים בשני נושאים מרכזיים: אי שוויון תעסוקתי ואי שוויון בשכר.

אי השוויון התעסוקתי

הנתונים מעידים על אי-שוויון תעסוקתי בין יהודים לערבים בישראל – במציאת עבודה, באפשרויות התעסוקה ובמשלחי היד בהם מועסקים. השאלה שנבחנה במחקרים רבים היא מה המקור של אי-שוויון זה.

בר-אל (1993) מציין כי הערבים אינם ממצים את כישוריהם בשוק העבודה וזאת למרות השיפור הניכר והמתמשך שחל בהשכלתו של כוח העבודה הערבי על פני זמן. הערבים המתגוררים בישובים מרוחקים סובלים בעיקר ממחסור בהיצע של משרות, ואלו המתגוררים בטווח יוממות לערים גדולות עוסקים לרוב במשלחי יד המניבים שכר נמוך. גדל והולך הפער בין רמת ההשכלה של כוח העבודה הערבי ואפשרויות התעסוקה המקומיות.

אלחאג', לוי-אפשטיין וסמיונוב (1994) מצאו כי בשל ההפרדה הגיאוגרפית בין האוכלוסייה היהודית לבין האוכלוסייה הערבית – הפרדה שאינה מקרית – ובשל מיקומם הגיאוגרפי של היישובים הערביים, ההזדמנויות בשוק העבודה העומדות בפני האוכלוסייה הערבית מצומצמות. גם חולשת הבסיס היצרני בתוך המגזר הערבי מגבילה את אפשרויות התעסוקה בשוק העבודה המקומי בעיקר לשירותים הציבוריים, ובתוכו, לתחומי ההוראה והרווחה. במחקרם נמצא שערבים המועסקים מחוץ לישוב מגוריהם משתלבים לרוב במקצועות הצווארון הכחול. הם בדקו גם את מגמות השינוי במבנה התעסוקה של האזרחים הערבים ומצאו כי הולך וגדל אי השוויון בין המגזר היהודי והערבי.

אחדות, לביא וסולה (2000) בדקו לאורך זמן את ההסתברות להיפלט מתעסוקה לאבטלה והראו שההסתברות של ערבי להיות מובטל גבוהה והסיכוי של ערבי מובטל להיקלט בתעסוקה נמוכים מאלו של היהודי בעל אותם המאפיינים. הסיכוי הנמוך להיקלט בתעסוקה מבטא ככל הנראה את ההיצע המוגבל של הזדמנויות העבודה ביישובים הערביים ואת חוסר הנכונות של מעסיקים יהודים להעסיק ערבים.

הדוחות השנתיים של עמותת סיכוי (1992-2001) ודו"ח המכון הישראלי לדמוקרטיה (2001), מצביעים על אפלייתם בעיסוק של הערבים בשוק העבודה כחלק עיקרי מבעיית השתלבותם של הערבים בשוק. להערכתם במקרים רבים השיקול הביטחוני הוא תירוץ למניעת שילובם של אזרחים ערבים במכלול רחב של משרות, אף שאין להן כל נגיעה לענייני בטחון. בחינה של מספר הערבים המועסקים בחברות ממשלתיות, משרדים ממשלתיים ותאגידים ציבוריים מראה שמספרם של עובדים ערבים במקומות עבודה אלו קטן מאוד. כתוצאה מהאפליה, שיעור הצעירים הערבים הלומדים באוניברסיטה נותר נמוך ואלה הלומדים שם ממעטים לבחור במקצועות המדעיים והטכנולוגיים.

גרא וכהן (2001) וגרא (2005) בחנו את מידת אי השוויון התעסוקתי בין ערבים ליהודים בעלי השכלה גבוהה בשוק העבודה בשנות ה-90. הממצאים מרמזים על קיומה של אפליה בעיסוק, שגם להערכתם קשורה בחלקה לנימוק הביטחוני. המחקרים מראים שהסיכויים של הערבים, ובעיקר משכילים, לעסוק במשלחי יד ההולמים את השכלתם נמוכים בהרבה לעומת היהודים, בעיקר מחוץ לאזור מגוריהם. המסקנה היא כי עבודה בהוראה ממלאת מקום מרכזי בתעסוקת הערבים בעלי ההשכלה הגבוהה משום שהם אינם מתקבלים לעבודה בתחומי עיסוק אחרים.

מהממצאים של תזכיר בנושא תעסוקת ערבים בעלי תואר אקדמי שפורסם ע"י משרד התמ"ת (2005) עולה כי קיימת הפרדה עיסוקית גבוהה בין המגזר היהודי והערבי, כך שמרבית הערבים בעלי תואר אקדמי ומשלח יד אקדמי מועסקים במשלחי יד מכווני קהילה ולא מכווני עסקים. בנוסף, קיימת רמת הפרדה ענפית גבוהה בין שני המגזרים כך שמרבית בעלי תואר אקדמי ומשלח יד אקדמי מועסקים בסקטור הציבורי. פערים אלו משתקפים גם בפערי שכר עמוקים התורמים להתרחבות הפערים החברתיים והכלכליים בין המגזר היהודי לערבי.

מיעארי, זוסמן וזוסמן (2008) מוצאים כי ערב האינתיפאדה השנייה (ספטמבר 2000) היו לערביי ישראל שיעורי היפרדות נמוכים מאלו של היהודים אך הפער הצטמצם מאד לאחר פרוץ האינתיפאדה. הערכת החוקרים שההסבר הסביר הוא אפליה.

מיעארי (2008) מצא כי סיכויי של מובטל ערבי למצוא עבודה הורעו על פני השנים והם נמוכים באופן בולט ומשמעותי מסיכויי של מובטל יהודי. בעוד שבשנת 1996 הייתה ההסתברות של מובטל ערבי למצוא עבודה 52% – 6 נקודות אחוז יותר מאשר ההסתברות של מובטל יהודי – התהפכה התמונה ובשנת 2004 הסיכוי של מובטל ערבי למצוא עבודה ירד ל-33% – 8 נקודות אחוז פחות מאשר ההסתברות של מובטל יהודי.

פלד-לוי וקסיר (קלינר) (2009) מצאו כי ערביי ישראל – גברים ונשים – נוטים להתייבש מחיפוש אחר עבודה ולפרוש מכוח העבודה יותר מאשר היהודים. זאת גם כאשר מפקחים על מאפיינים אישיים ודמוגרפיים אחרים כהשכלה, גיל ומקום מגורים. עוד נמצא במחקר כי מבין כל המאפיינים האישיים והדמוגרפיים, ההשתייכות למגזר הערבי הינה בעלת ההשפעה החזקה ביותר על התייבשות ופרישה מכוח העבודה. ממצא זה משקף את יכולת ההשתכרות הנמוכה של האוכלוסייה הערבית בהשוואה ליהודים בעלי מאפיינים דומים. בין ההסברים האפשריים לתופעה זאת, חסמים תרבותיים המקשים על השתלבותם בחלק ממקומות העבודה ואפלייתם לרעה בתחום התעסוקה.

אי שוויון בשכר

הנתונים מעידים על קיום פערי שכר בין יהודים לערבים בישראל. בדומה למחקרים בנושא אי-השוויון התעסוקתי גם מחקרים רבים שעסקו בסוגיית פערי השכר בחנו את מקורו של פער השכר ובפרט האם מקורו באפליה. חשוב לציין שגם ההבדלים במאפייני הקבוצות, כגון הבדלי השכלה, יכולים לנבוע מאפליה אותה חווים הפרטים טרם הצטרפותם לשוק העבודה.

Lewin-Epstein and Semyonov (1994) בחנו את פערי השכר בין יהודים לערבים והראו ששכיר יהודי נהנה מתשואה גבוהה יותר לתכונות הפרט מאשר שכיר ערבי.

אבתיסאם (1995) בוחנת את סוגיית האפליה בשכרן של נשים ערביות. הנשים הערביות, הן אלו העובדות במפעלים שבערים הגדולות והן אלו המועסקות בכפרים, משתכרות פחות מהעובדות היהודיות באותו ענף.

קלינוב (1999) בחנה את מגמות השינוי של פערי השכר בין יהודים לערבים. לפי מחקרה השכר של גבר יהודי היה גבוה משכרו של גבר ערבי בעל אותם מאפיינים בכ-11% בשנת 1996-1997 לעומת כ-17% בתחילת שנות השמונים. לעומתה, זוסמן ופרידמן (2008) מצאו שבמרוצת השנים 2005-1987 נרשמה מגמת עלייה בפערי השכר לשעת עבודה לרעת ערבים בהשוואה ליהודים בעלי תכונות נצפות דומות: מכ-12% בתחילת התקופה ללמעלה מ-25% בסופה. במחקר מוזכרים הסברים אפשריים להתרחבות פערי השכר: התגברות האפליה בעקבות מהומות אוקטובר 2000; ירידת הביקוש לעובדים ערבים כתוצאה מחשיפת המשק ליבוא והעלייה בהיצע העבודה – בשל כניסת העובדים הזרים למשק והגידול במספרם ובשל גל העלייה; שינויים בכוח העבודה הערבי – עלייה בחלקם של הערבים בעלי שנות לימוד רבות יחסית, שאיכות השכלתם, שהיא בלתי נצפית, נמוכה יחסית לזו של יהודים, בד בבד עם קיומה של אפליה רחבה יותר של ערבים משכילים בהשוואה לערבים לא-משכילים. בנוסף נרשמה ירידה בשיעורם של ערביי ישראל הרוכשים השכלה אקדמית במקצועות המקנים תמורה גבוהה בשוק העבודה והייתה ירידה יחסית במלאי ההון למועסק במגזר הערבי בהשוואה למגזר יהודי, המפחיתה את התפוקה היחסית לעובד.

Asali (2006) תיעד את הפערים הקיימים בין השכר של גברים יהודים לבין השכר של גברים ערבים בתקופה 1990-2003 ואמד רגרסיית שכר על מנת לבחון את הגורמים לפער השכר הקיים. פערי השכר הנצפים מחולקים לשלושה מרכיבים: פערים הנובעים מהבדלים בהון האנושי, פערים

הנובעים מאפליה בעיסוק (occupational segregation), ופערים הנובעים מאפליה בשכר (discrimination). ממצאי המחקר מעידים על התגברותה של אפליית השכר במהלך תקופת המדגם: ב-1991-1992 רק 5%-10% מפערי השכר יוחסו לאפליה בשכר כאשר בשנים 1999-2003 מספר זה עמד כבר על 20%-30%. גם Cohen and Haberfeld (2007), שחקרו את השפעת הגידול באי-השוויון בהכנסות בשוק העבודה הישראלי בשנים 1975-2001 על פערי ההכנסות, מצאו כי האפליה לגבי עובדים מהמגזר הערבי מ-1992 ואילך לא פחתה ואולי אף גברה.

3. ההשתתפות של ערביי ישראל בשוק העבודה

בסעיף זה נתמקד בתיאור ההשתתפות של ערביי ישראל בשוק העבודה³. נפריד בין נתוני הגברים ובין נתוני הנשים משום שהתנהגותם מאוד שונה. ישנן מספר סיבות להתמקדות זו: ההשתתפות בשוק העבודה היא החלטה ראשונית ומשמעותית; שיעורי התעסוקה של הערבים נקבעת במידה רבה על ידי שיעור ההשתתפות (בהשוואה לשיעור האבטלה); ישנן משמעותיות חשובות למדיניות ממשלתית בכל הנוגע להשתתפות. עם זאת, גם נושאים נוספים, שחלקם הוזכרו לעיל, הם חשובים אך מן הראוי לטפל בהם בנפרד.

נפתח בתיאור מקורות הנתונים. לאחר מכן נציג את הנתונים בפרספקטיבות שונות.

3.1 מקורות הנתונים

הנתונים בעבודה זו נלקחו בעיקר מהסקר החברתי ומסקר כוח אדם לשנת 2005 של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

הסקר החברתי הוא סקר שנתי שוטף המספק מידע על תנאי החיים של האוכלוסייה הבוגרת בישראל ורווחתה, ובוחן את תפיסות הפרטים בחברה לגבי היבטים שונים של חייהם. הסקר בנוי מנושאים קבועים הנחקרים מדי שנה, ומנושא שנתי מיוחד הנחקר בהרחבה. בשנת 2005 כלל הסקר הרחבה בנושא ההשתתפות בכוח העבודה ולכן הוא נבחר לצרכי עבודה זו. סקר זה כולל פרטים רבים שאינם מופיעים בסקר כוח אדם ובכלל זה פרטים על עמדות לגבי ההשתתפות בעבודה ובתעסוקה, אפיון דתי, שימוש באמצעים טכנולוגיים שונים, קשרים עם בני משפחה ועוד. המדגם לסקר החברתי בשנת 2005 כלל 9,543 אנשים בני 20 מעלה, המייצגים כ-4.3 מיליון איש בגילאים אלה. מהם 500 נתגלו כלא-שייכים לאוכלוסיית הסקר ומהשאר השיבו לסקר כ-83%. לפיכך בסך הכל נדגמו 7,647 איש.

סקר כוח אדם הוא סקר רבעוני הכולל שאלות בנושא ההשתתפות, תעסוקה ואבטלה כמו גם כמה פרטים דמוגרפיים. הסקר מתייחס לאוכלוסייה הקבועה של מדינת ישראל בגילאי 15 ומעלה. בסקר כוח אדם כל רבע שנה מורכב מארבעה פנלים ובכל פנל כ-2,700 משקי בית. כל פנל נחקר בשני רבעים עוקבים, יוצא מהמדגם שני רבעים עוקבים, וחוזר אליו לשני רבעים עוקבים⁴. הסיבה להתמקדותנו במחקר זה בסקר כוח אדם של שנת 2005 היא כדי שתהיה עקביות בין שני הסקרים – הסקר החברתי וסקר כוח-האדם⁵. מסיבה דומה בחרנו גם בסקר כוח אדם להתמקד בגילאי 20 ומעלה.

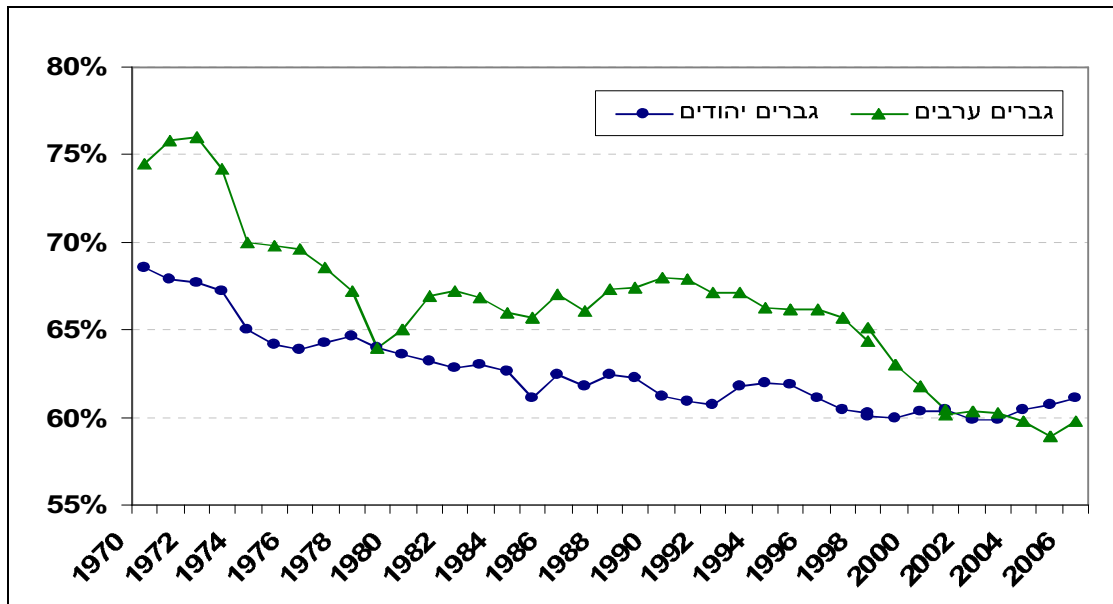
³ הניתוחים מבוססים על דיווחי הפרטים בסקרי הלמ"ס. אין באפשרותנו לשלול עבודה לא מדווחת.
⁴ ארבעת הפנלים מתקיימים רק בישוים יהודיים גדולים יחסית ובמספר ישובים ערביים כנצרת ומזרח ירושלים. ביתר הישובים מתקיימים פנל אחד או שניים. לדיון בהשלכות של שיטת דגימה זו ראו Beenstock-Klinov (1996).
⁵ השוואה אומדני האוכלוסייה ואומדני תכונות כוח העבודה בסקר החברתי ובסקר כוח אדם, והסיבות לפערים באומדנים אלו מפורטים אצל פסטרנק וברגמן-צבן (2005).

הגדרות הסקר החברתי מובאות ב-http://www1.cbs.gov.il/reader/cw_usr_view_SHTML?ID=569
והגדרות סקר כוח אדם מובאות ב-http://www.cbs.gov.il/reader/?MIval=cw_usr_view_SHTML&ID=328

3.2 שיעור ההשתתפות על פני זמן

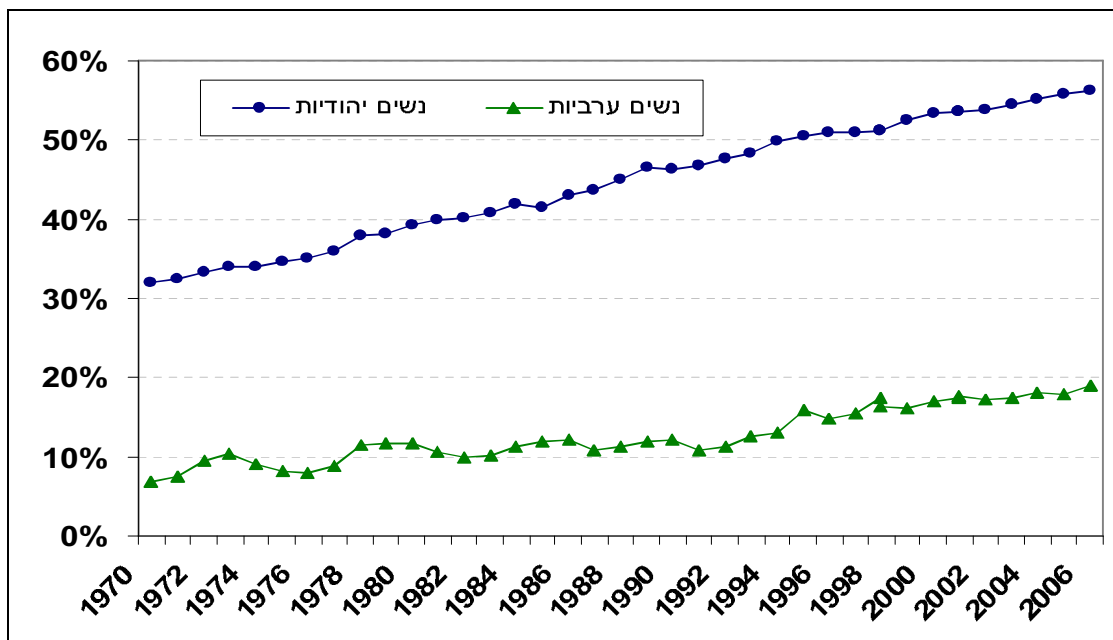
שיעורי ההשתתפות על פני זמן של ערביי ישראל – גברים ונשים – מובאים בתרשימים הבאים:

תרשים א': שיעור ההשתתפות על פני זמן לפי מגזר – גברים, 1970-2006^{1,2}

מקור: עיבודים מסקרי כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
 1. ערבי מוגדר בין השנים 1967 ל-1978 כלא יהודי אשר אביו אינו יהודי ואשר יבשת מוצאו אינה אירופה או אמריקה. בין השנים 1979 ל-2000 ערבי מוגדר כנוצרי, מוסלמי או דרוזי אשר יבשת מוצאו ויבשת מוצא אביו אינה אירופה או אמריקה. החל מ-2001 ניתן לאפיין ערבי בצורה מדויקת יותר בשל משתנים חדשים. הגדרת ערבי בתרשים זה לא לקחה בחשבון את המשתנים החדשים בשל הצורך לבצע השוואה עקבית רבת שנים.
 2. ב-1982, 1983, 1984, 1985, 1998 ו-2001 חל שינוי בשיטת ניפוח המדגם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. השיעור בשנים אלו חושב הן בשיטת הניפוח הישנה, על מנת לאפשר השוואה אמינה על-פני השנים.

תרשים ב': שיעור ההשתתפות על פני זמן לפי מגזר – נשים, 1970-2006^{1,2}

מקור: עיבודים מסקרי כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
 1. ערביה מוגדרת בין השנים 1967 ל-1978 כלא-יהודיה אשר אביה אינו יהודי ואשר יבשת מוצאו אינה אירופה או אמריקה. בין השנים 1979 ל-2000 ערביה מוגדרת כנוצרית, מוסלמית או דרוזית אשר יבשת מוצאה ויבשת מוצא אביה אינה אירופה או אמריקה. החל מ-2001 ניתן לאפיין ערביה בצורה מדויקת יותר בשל משתנים חדשים. הגדרת ערביה בתרשים זה לא לקחה בחשבון את המשתנים החדשים בשל הצורך לבצע השוואה עקבית רבת שנים.
 2. ב-1982, 1983, 1984, 1985, 1998 ו-2001 חל שינוי בשיטת ניפוח המדגם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. השיעור בשנים אלו חושב הן בשיטת הניפוח הישנה על מנת לאפשר השוואה אמינה על-פני השנים.

מהתרשימים עולה כי שיעור ההשתתפות על פני זמן של הגברים הערבים⁶ הלך וירד, וזה של הנשים הלך ועלה – בדומה לשינויים שהתחוללו במדינות מערביות רבות. שיעורי ההשתתפות ירדו גם בקרב הגברים היהודים בישראל, אולם הירידה אצל הגברים הערבים חריפה יותר: לאחר שב-1990 שיעור השתתפותם של הגברים הערבים היה גבוה בכ-5 נקודות אחוז מזה של הגברים היהודים, התהפכה התמונה בשנים האחרונות, ושיעור השתתפותם של הערבים נמוך יותר.⁷

הסבר אפשרי לירידה החריפה של שיעורי ההשתתפות בקרב הגברים הערבים הוא הצטמצמות הביקוש היחסי לעובדים לא-משכילים – תוצאת שינויים טכנולוגיים, חשיפת המשק ליבוא מתחרה ותהליך הגלובליזציה. ירידה חריפה במיוחד ניכרה בשנות השבעים – אולי בשל תחלופה עם עובדים פלשתינים. הירידה החדה בשיעורי ההשתתפות של הגברים הערבים מתחילת שנות התשעים הושפעה גם מכניסתם של העובדים הזרים לארץ.⁸ בתחילת שנות האלפיים נבלמה הירידה החדה של שיעורי השתתפותם – ככל הנראה, גם בשל הקיצוצים הנרחבים בקצבאות ובהחמרת התנאים לקבלתן.⁹

שיעורי ההשתתפות של הנשים הערביות הוכפלו מ-1970 עד 2006 – מכ-10 אחוזים לכ-20 אחוזים – אך הם עדיין נמוכים במיוחד. קצב העלייה של שיעור ההשתתפות בקרבן היה נמוך מזה של הנשים היהודיות, ולכן הפער התרחב. שיעורי ההשתתפות הנמוכים בקרב הנשים הערביות עולים בקנה אחד עם ממצאי הסקר החברתי של הלמ"ס לגבי העמדות של האוכלוסייה הערבית: כ-24 אחוזים מן הערבים סבורים כי די ביציאה לעבודה של אחד מבני הזוג. בקרב היהודים מחזיקים בעמדה זו כ-12 אחוזים. זאת ועוד: 97 אחוזים מן הערבים סבורים כי חשוב שהגבר יעבוד, לעומת כ-60 אחוזים בלבד מן היהודים. במשפחות בהן יש ילדים קטנים ובהן הנסקר סבור כי חשוב שאחד מההורים יצמצם את היקף עבודתו או לא יעבוד כלל נמצא כי אצל הערבים קרוב ל-97 אחוזים סבורים שעדיף שהאישה תעשה זאת בהשוואה ל-71 אחוזים בקרב היהודים.

3.3 ההשתתפות על פני מחזור החיים

התרשימים דלעיל מתייחסים לסדרות עתיות. יש עניין מיוחד בבחינת פרופיל ההשתתפות על פני מחזור החיים¹⁰. תרשים 5 מציג את פרופילי ההשתתפות לשנת 2005 על סמך סקר כוח אדם והסקר החברתי של הלמ"ס.

⁶ לשם קיצור, בכל מקום שמחקר שכתוב גברים ערבים או נשים ערביות הכוונה לגברים ערביי ישראל או לנשים ישראליות ערביות, בהתאמה.

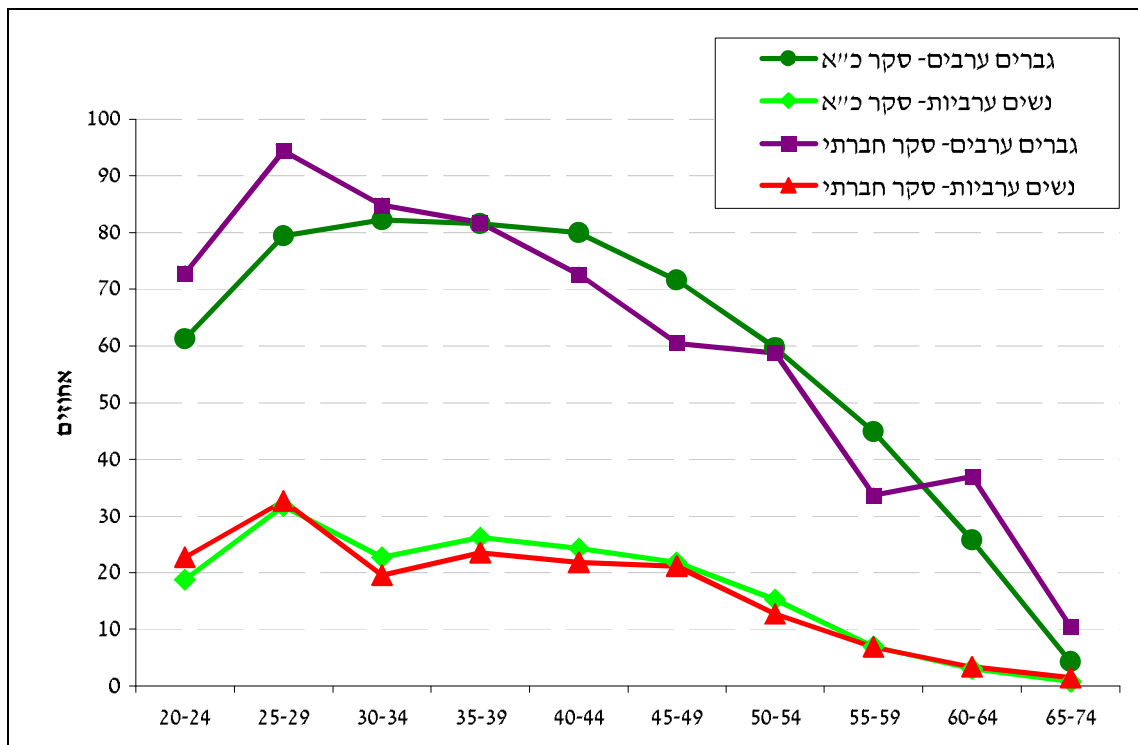
⁷ ממצאים אלו מתיישבים עם ממצאיו של דהן (2007), שמדווח על היווצרות פער בשיעורי ההשתתפות של גברים מוסלמים לעומת גברים יהודים, פער שלא היה קיים בעבר.

⁸ ראו: "התמורות בתעסוקת ערביי ישראל בעשור האחרון", דוח בנק ישראל לשנת 2004, פרק ב': "התעסוקה והשכר", תיבה ב'-2, עמ' 127-129.

⁹ ראו דיון בדוח בנק ישראל לשנת 2007 בפרק ח': "סוגיות במדיניות הרווחה".

¹⁰ במחקר זה "פרופיל השתתפות על פני מחזור החיים" הוא פרופיל כפי שמתבטא בנקודות זמן אחת – שנת 2005.

תרשים 5: שיעורי השתתפות על פי גיל – ערבים, 2005

מקור: עיבודים מסקר כוח אדם וסקר חברתי 2005 של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

מבחינת פרופיל ההשתתפות בעבודה לפי הגיל עולים שני ממצאים מרכזיים: שיעור ההשתתפות בקרב הגברים הערבים עולה תחילה עם הגיל, ואילו לאחר גיל 45 הוא יורד משמעותית. פרופיל ההשתתפות של נשים ערביות נמוך הרבה יותר, אבל גם הוא כולל פרישה בגיל צעיר יחסית.

ראוי לציין כי נתוני הסקר החברתי וסקר כוח אדם אינם זהים. נתוני הסקר החברתי נותנים תמונה "דרמטית" יותר של ירידת שיעורי ההשתתפות, בפרט אצל הגברים הערבים¹¹. עם זאת, לפי שני הסקרים, לאחר גיל 45 ההשתתפות של הגברים הערבים יורדת לאורך מחזור החיים בצורה משמעותית.

דפוסים אלו של פרישה מוקדמת תואמים גם את עמדות הערבים שהובעו בסקר החברתי: בעוד שרק 9 אחוזים מהיהודים סבורים כי גיל הפרישה צריך להיות עד 54 (זה הגיל המינימלי שהוצע בסקר), חושבים כך 22.5 אחוזים מהערבים.

3.4 ההשתתפות על פני מחזור החיים ברמות השכלה שונות

נשאלת השאלה האם דפוס ההשתתפות של פרישה מוקדמת בקרב הגברים הערבים קשור באופן ספציפי לרמת ההשכלה? האם התופעה מאפיינת רק גברים בעלי השכלה נמוכה או שהיא תופעה רחבה יותר, והאם דפוס ההשתתפות האמור בקרב הגברים הערבים הוא תוצאה רק של שיעור גבוה יחסית של בעלי השכלה נמוכה?

¹¹ מאחר שהמדגם של הסקר החברתי קטן יותר, מציג הסקר החברתי תמונה פחות מונוטונית על פני מחזור החיים.

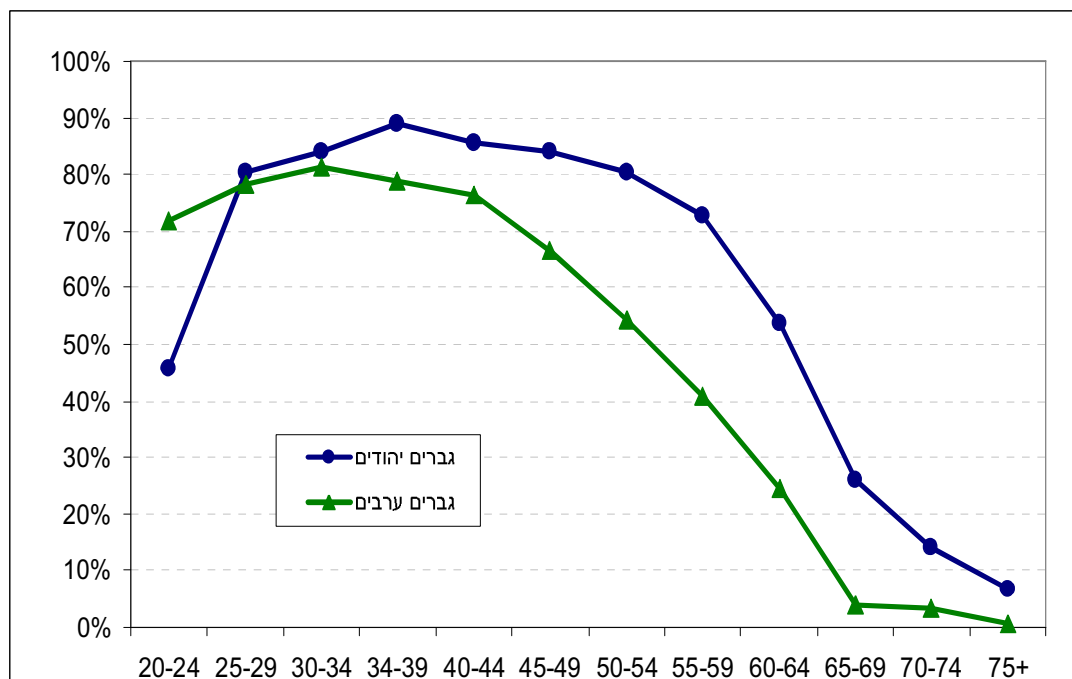
התבוננות בפרופיל ההשתתפות לפי גיל ברמות השכלה שונות מצביעה כי תופעה זו של פרישה מוקדמת מתקיימת בכל קבוצות ההשכלה. עם זאת, כצפוי, הגיל בו נרשמת ירידה בשיעור ההשתתפות בקרב גברים – יהודים וערבים – עולה ככל שרמת ההשכלה גבוהה יותר.

בהשוואה בין גברים ערבים וגברים יהודים ממצא בולט הוא שאצל הערבים הירידה בהשתתפות תמיד מתחילה מוקדם הרבה יותר מאשר אצל היהודים. התופעה הזו בולטת ומוקדמת יותר אצל בעלי השכלה נמוכה. התבוננות בתרשים 6א' בשיעור ההשתתפות על פני מחזור החיים בקרב בעלי השכלה לא אקדמית (0-12) מראה כי דפוסי ההשתתפות של גברים ערבים, כצפוי, דומים למתואר לעיל לגבי כלל הגברים הערבים. אולם דפוסי ההשתתפות של גברים יהודים בעלי השכלה נמוכה יחסית אינם דומים לאלו של הגברים הערבים – פרופיל השתתפותם דומה למקובל בעולם המערבי כמתואר מטה. הפרישה מהשתתפות מתחילה באופן משמעותי לאחר גיל 60, ולא לאחר גיל 45 כמו אצל הגברים הערבים. גם כשמחלקים את קבוצת בעלי השכלה של 0-12 שנות לימוד לתתי קבוצות לפי הגדרות צרות יותר של רמות השכלה בולטת הפרישה המוקדמת של הגברים הערבים בכל תתי הקבוצות, וכצפוי היא חזקה יותר ככל שההשכלה נמוכה יותר.

ראוי לציין שדפוס הפרישה המוקדמת בקרב הגברים הערבים בולט גם כשמנטרלים את השפעת ההבדל בהתפלגות ההשכלה בין הגברים הערבים ליהודים, אך העוצמה קטנה יותר.

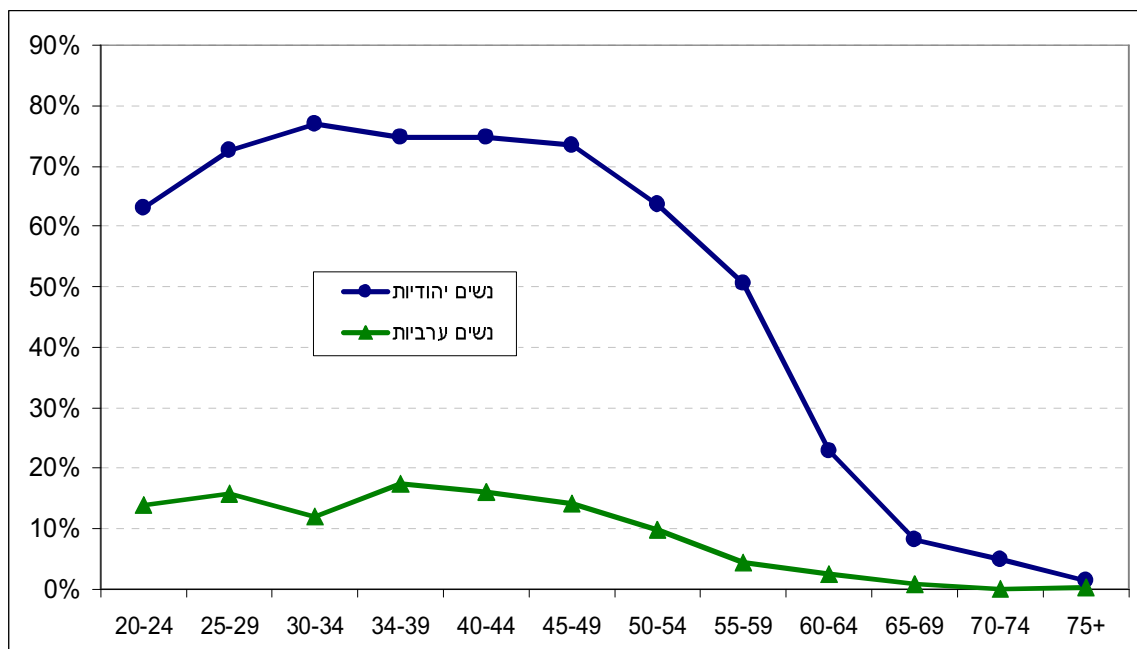
אצל הנשים הערביות בעלות השכלה נמוכה אין פרופיל השתתפות "קלאסי" על פני החיים, כלומר hump-shaped, בניגוד למצב אצל הנשים היהודיות. השיעור הוא קבוע יחסית ונמוך מאוד עד גיל הפרישה.

תרשים 6א': התפלגות שיעורי השתתפות על פי גיל – גברים בעלי 0-12 שנות לימוד

מקור: עיבודים מסקר כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2005.

תרשים 36': התפלגות שיעורי השתתפות על פי גיל – נשים בעלות 0-12 שנות לימוד

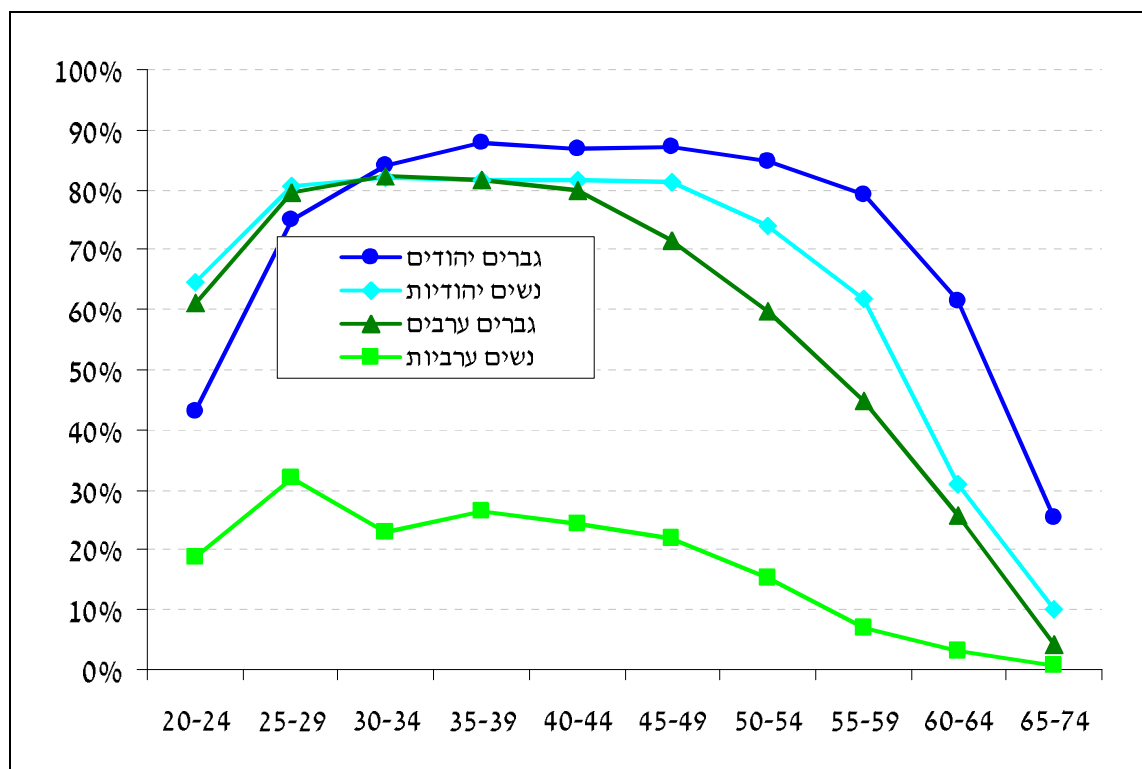
מקור: עיבודים מסקר כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2005.

3.5 השוואה לאוכלוסיות ולמשקים אחרים

כדי לבחון את מידת חריגותו של פרופיל ההשתתפות-על-פני-החיים של הגברים הערבים בישראל חשוב להשוות אותו לפרופילי ההשתתפות באוכלוסיות ומשקים אחרים.

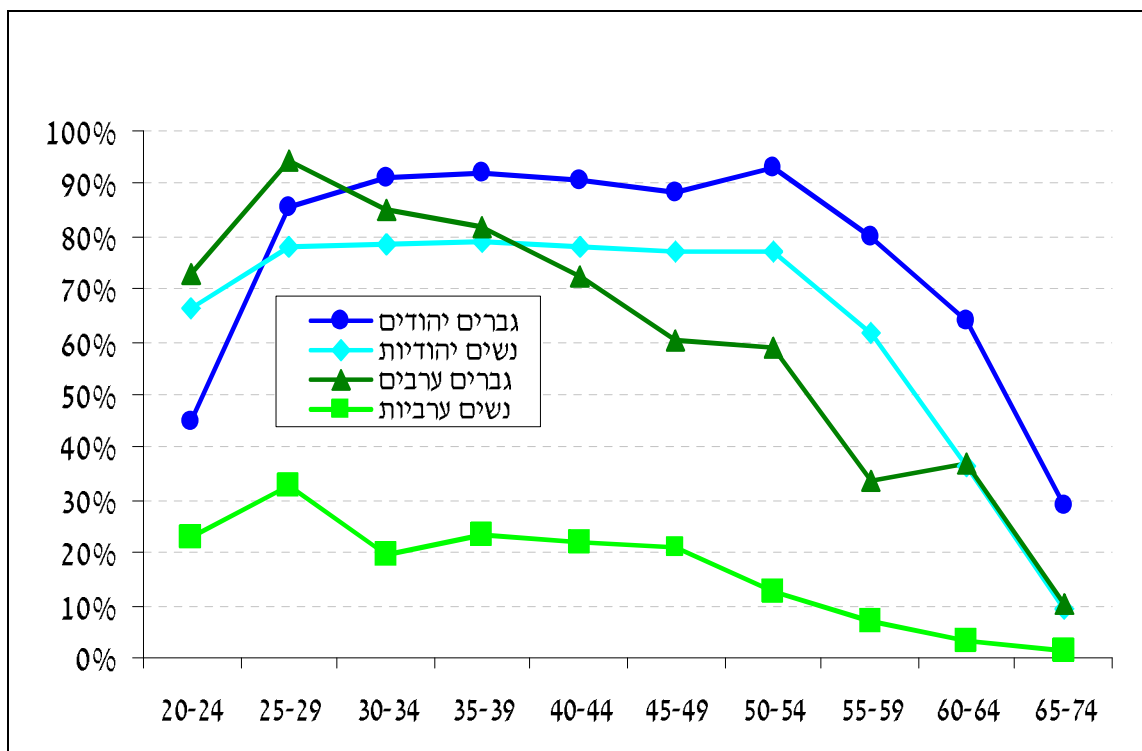
תרשים 7 משווה את נתוני סקר כוח אדם 2005 של הערבים לנתוני סקר כוח אדם 2005 ליהודים; תרשים 8 עושה זאת עם נתוני הסקר החברתי; תרשימים 9א' ו-9ב' משווים אותם לנתוני סקר כוח אדם במספר מדינות מערביות ותרשימים 10א' ו-10ב' משווים לנתוני סקרי כוח אדם במספר מדינות ערביות ומוסלמיות, לגביהן מצאנו נתונים. לבסוף, תרשים 11 מציג את נתוני סקר כוח אדם של יהודים, ערבים ופלשתינאים בשטחים לשנת 1987. שנה זו נבחרה משום שבה שוק העבודה הפלשתינאי טרם חווה את הזעזועים של שתי האינתיפאדות והסגרים הביטחוניים.

תרשים 7: שיעורי השתתפות על פי גיל, 2005

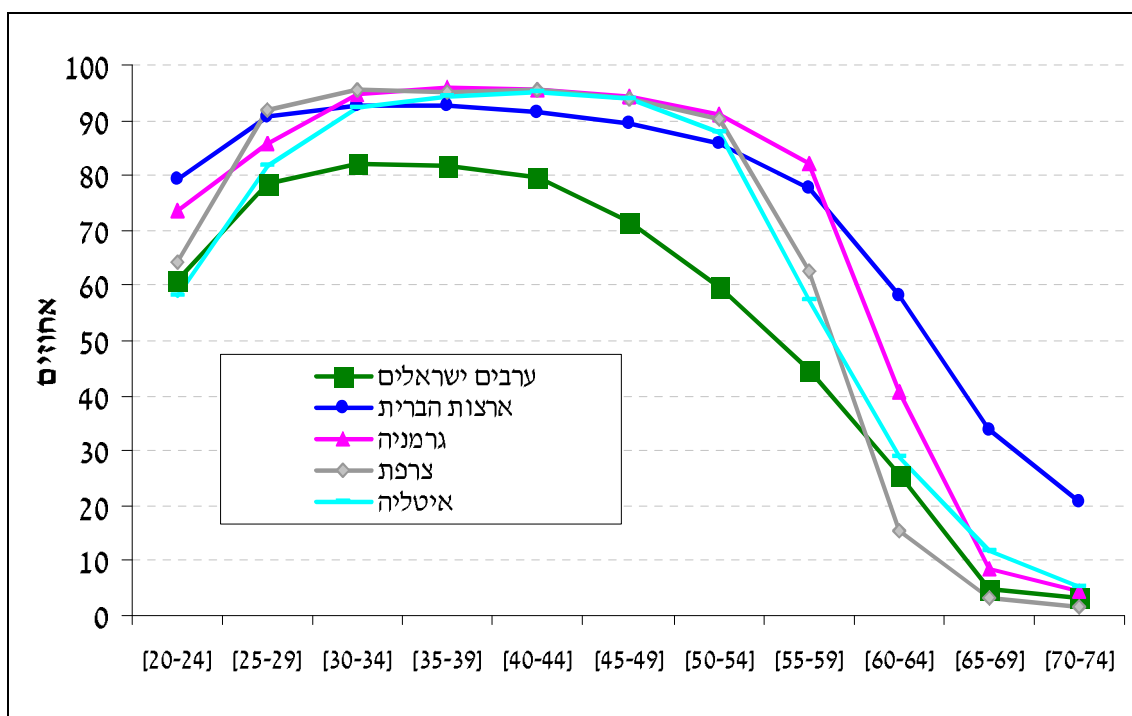
מקור: עיבודים מסקר כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2005.

תרשים 8: שיעורי השתתפות על פי גיל, 2005

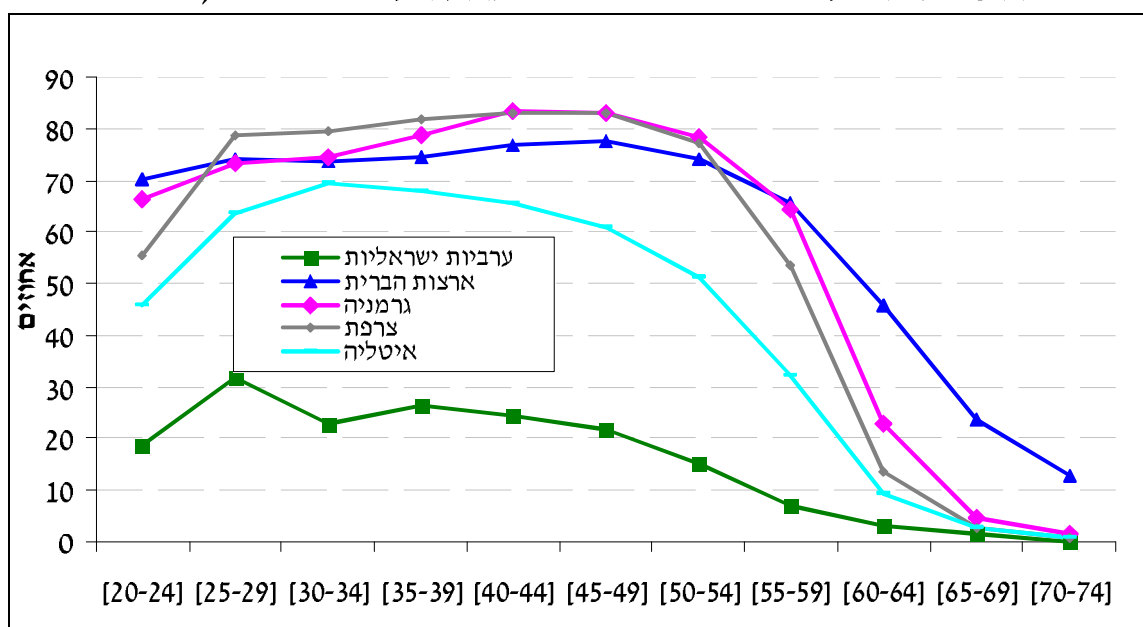
מקור: עיבודים מהסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2005.

תרשים 9א': שיעורי השתתפות בהשוואה עולמית על פי גיל – גברים, 2005

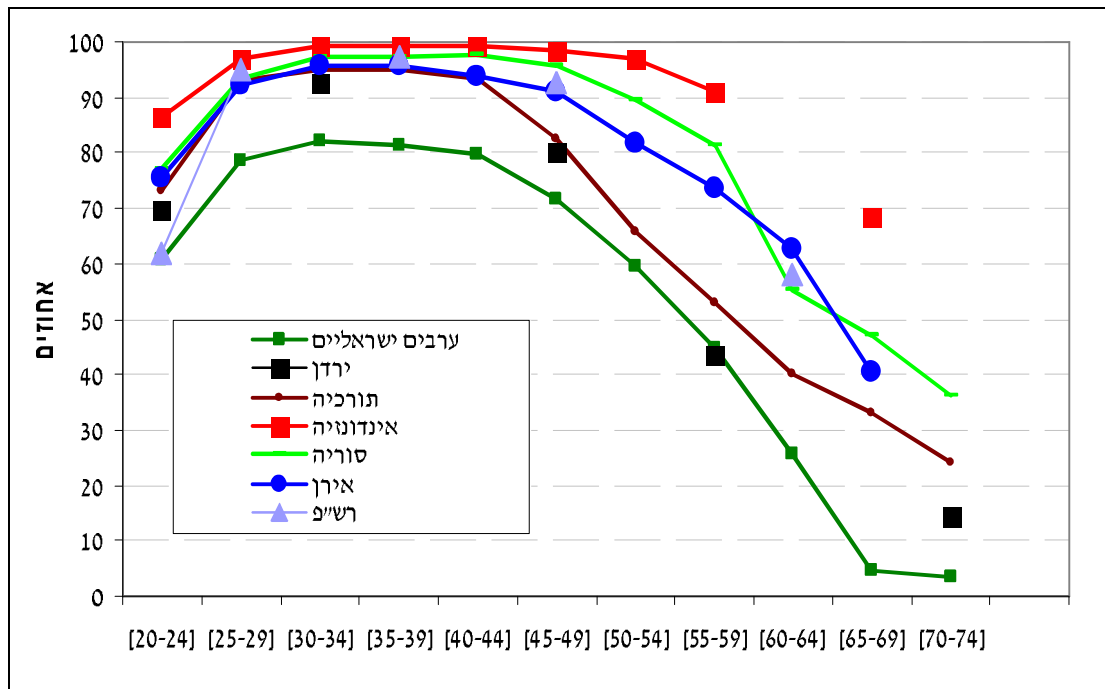
מקור: סקר כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2005; www.ilo.org.

תרשים 9ב': שיעורי השתתפות בהשוואה בינלאומית על פי גיל – נשים, 2005

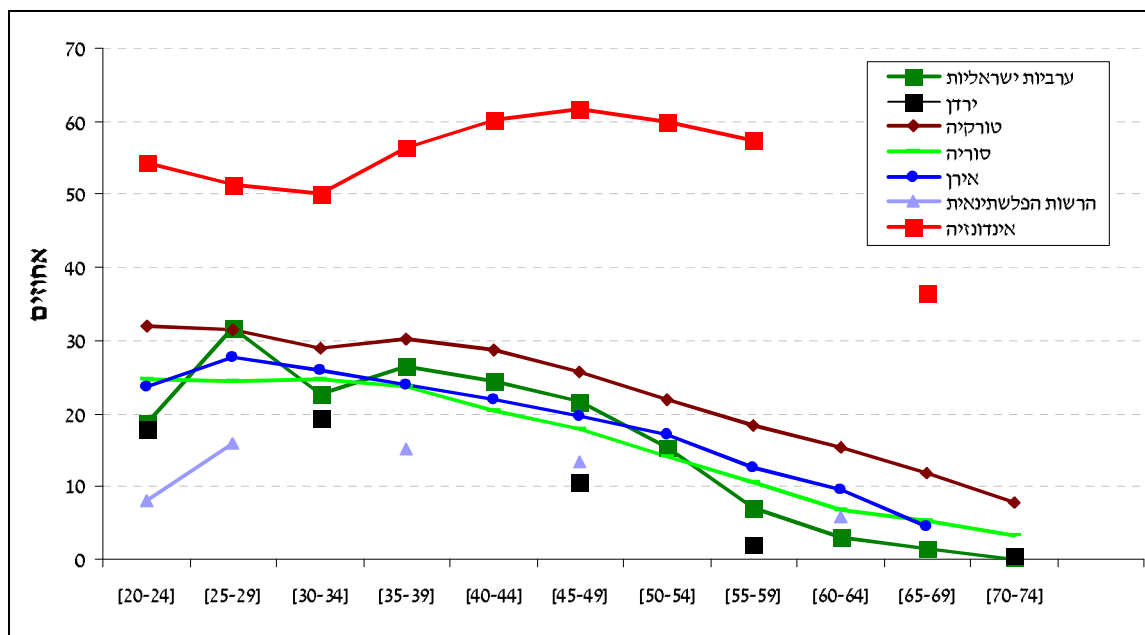
מקור: סקר כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2005; www.ilo.org.

**תרשים 10א': שיעורי השתתפות בהשוואה בינלאומית בין מדינות מוסלמיות וערביות
על פי גיל – גברים, 2005**

מקור: סקר כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2005 ; www.ilo.org ; הלשכה הסטטיסטית האיראנית <http://www.pcbs.gov.ps/> ; הרשות הפלשתינאית ; <http://eamar.sci.org.ir> ; The Hashemite Kingdom of Jordan Department of Statistics (DOS) - ירדן - http://www.dos.gov.jo/sdb_pop/sdb_pop_e/inde_o.htm , סוריה - The Syrian Labour market, Findings from the 2003 Unemployment Survey. By: Pafo, Geir Ovenson and Pal Sletten. <http://www.fao.no/pub/rapp/20002/20002.pdf>

תרשים 10ב': שיעורי השתתפות בהשוואה בינלאומית בין מדינות מוסלמיות וערביות על פי גיל – נשים, 2005

מקור: סקר כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2005; www.ilo.org; הלשכה הסטטיסטית האיראנית

<http://www.pcbs.gov.ps/>; הרשות הפלסטינית; <http://eamar.sci.org.ir>

ירדן - The Hashemite Kingdom of Jordan Department of Statistics (DOS)

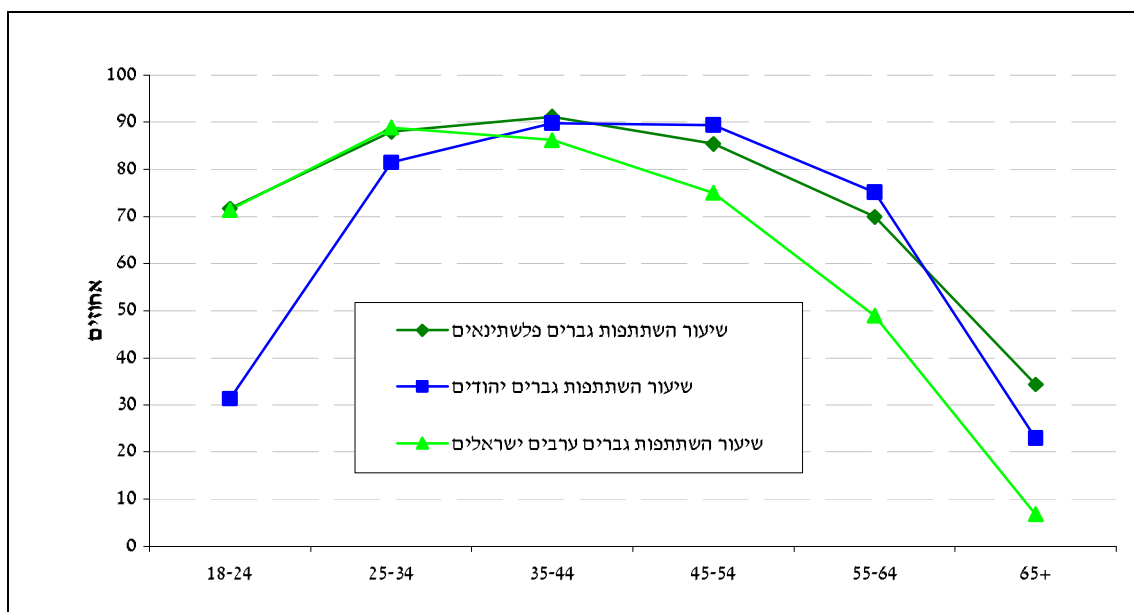
סוריה - http://www.dos.gov.jo/sdb_pop/sdb_pop_e/index_o.htm

The Syrian Labour market, Findings from the 2003 Unemployment Survey.

By: Pafo, Geir Overson and Pal Sletten.

<http://www.fao.no/pub/rapp/20002/20002.pdf>

תרשים 11: השוואת שיעורי השתתפות בין גברים יהודים, ערבים ישראלים ופלסטינאים, 1987

מקור: נתוני הגברים היהודים והערבים הישראלים נלקחו מסקר כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה

משנת 1987. נתוני הפלסטינאים נלקחו מסקר הלמ"ס: "1981-1991, LABOUR FORCE SURVEYS IN

JA, SAMARIA AND GAZA". הסקר עובד על ידי פרופסור Angrist, Joshua. נתוני סקר זה נמצאים במשמורת

מהתרשימים מצטיירת התמונה הבאה:

שיעור ההשתתפות של גברים ערבים ישראלים נמוך מהשיעורים השוררים אצל גברים יהודים בארץ, גברים במדינות המערב, ואף גברים במדינות ערביות ובמדינות מוסלמיות אחרות. בקרב גברים ערבים ישראלים שיא שיעורי ההשתתפות הוא רק בשיעור של כ-80% לעומת 90% ויותר במדינות אלו.

פרופיל ההשתתפות של ערביי ישראל בולט בירידתו המהירה אחרי הגילים 40-44. בכל המשקים האחרים רואים את פרופיל ההשתתפות הקלאסי – ה"גבנוני" (hump-shaped), של עלייה, התייצבות וירידה – על פני החיים. הירידה באירופה מתחילה אחרי הגילים 50-54, ובארה"ב מתחילה ירידה – מודרגת יותר – אחרי הגילים 55-59. אצל ערביי ישראל ה"גבנון" קצר וחד יותר, וזאת גם ביחס לגברים פלשתינים בשטחים ולמדינות ערביות ומוסלמיות אחרות. אמנם, פרישה מוקדמת שכיחה גם בירדן ובתורכיה, אך שיעור ההשתתפות של הגברים בשתי מדינות אלו גבוה משמעותית מזה של הגברים ערביי ישראל.

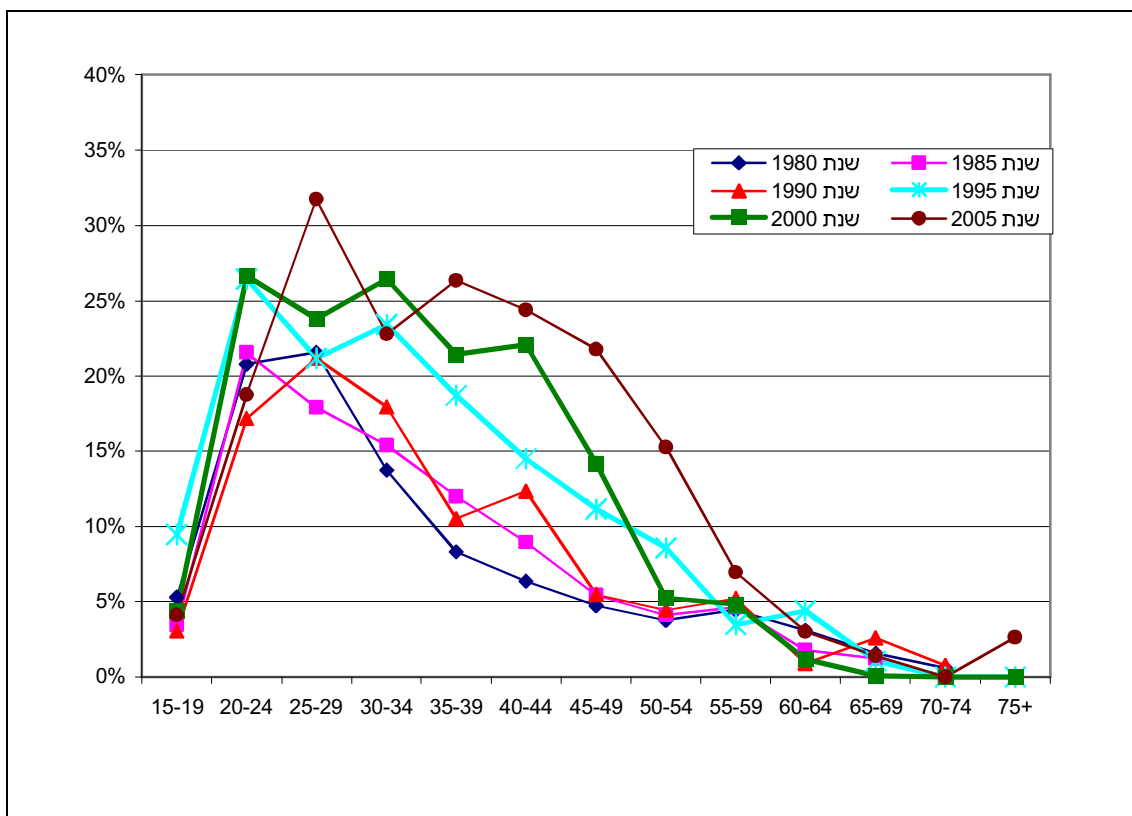
הירידה בשיעורי ההשתתפות של גברים ערביי ישראל בגיל צעיר יחסית בולטת גם בהשוואה לגברים פלשתינים בשטחים. בעוד שבשנת 1987 גברים ערביי ישראל פרשו כבר בגילאי 35-44, שיעורי ההשתתפות של גברים פלשתינים בשטחים המשיכו לעלות בקבוצת גיל זו והירידה החלה רק בגילאי 45-54.

שיעור ההשתתפות של הנשים הערביות בישראל נמוך בהשוואה לרמות השוררות במדינות המערביות ובקרב נשים יהודיות בישראל. עם זאת, דפוסי ההשתתפות של הנשים הערביות אינו שונה מהותית מן הדפוס הרווח במדינות ערביות ובמדינות מוסלמיות שונות.

3.6 שינוי בדפוס ההשתתפות על פני זמן

התרשימים בנספח מתארים את דפוסי ההשתתפות על פני מחזור החיים בשנים שונות. מתרשימים אלו עולה שהתופעה של פרישה מוקדמת מתקיימת לאורך שנים ואצל ילידי שנתונים שונים. בכל השנים ניכרת הפרישה המוקדמת של הגברים הערבים בהשוואה לגברים יהודים. אצל הנשים הערביות שיעורי ההשתתפות היו נמוכים בכל השנים. עם זאת, כפי שניתן לראות מתרשים 12, על פני השנים ניכרת מגמה של עלייה בשיעורי ההשתתפות – עלייה הדרגתית בין הגילאים 60-20 – אך עדיין קיים פער הולך וגדל בהשוואה לנשים יהודיות.

תרשים 12: שיעור השתתפות לפי גיל של נשים ערביות לאורך השנים

מקור: עיבודים מסקרי כוח אדם. בשנים 1980 – 2000 ערביה מוגדרת כנוצריה, מוסלמית או דרוזית אשר יבשת מוצאה אינה אירופה או אמריקה. בשנת 2005 ערביה מוגדרת לפי משתנה חדש מדויק יותר שנמצא בסקר כוח אדם החל משנת 2001.

4. הסבר דפוסי ההשתתפות של ערביי ישראל

מקובל במחקר להסביר את דפוסי ההשתתפות בכוח העבודה בגורמים כגון גיל, השכלה, מצב משפחתי, מספר ילדים, הכנסת בני משק בית אחרים וכד'. התיאור לעיל מעלה מספר תופעות ייחודיות שיש להסבירן מעבר להסבר לפי הגורמים הללו. מה, אם כן, עשוי להסביר את דפוסי ההשתתפות שתוארו לעיל?

בנוגע לגברים עולות מספר אפשרויות:

(1) כפי שמראים תרשימים 2א' ו-2ב', גברים ערבים מועסקים בהיקף נרחב במשלחי יד ובענפים המצריכים כושר פיזי, למשל בבניין ובחקלאות. לפיכך סביר לצפות שעם הירידה ביכולת הפיזית כבר במהלך שנות הארבעים לחיים, פוחתת ההשתתפות בתעסוקה מסוג זה. השיעור הגבוה של העובדים הזרים בארץ, מאפשר למעסיקים למצוא תחליף לאותם המועסקים שכושרם הפיזי ירד. נציין כי מהסקר החברתי עולה כי בקרב העובדים שפרשו מעבודה בעשר השנים האחרונות 54 אחוזים מהערבים ציינו מגבלה גופנית, נכות, או מחלה כסיבה לעזיבת מקום עבודתם האחרון, לעומת כ-21 אחוזים מן היהודים; בדומה לכך, בקרב מחפשי העבודה, כ-21 אחוזים מהערבים ציינו, כסיבה העיקרית לאי מציאת עבודה, מגבלה גופנית, נכות, או מחלה – לעומת 6 אחוזים בלבד מן היהודים. כמו כן בקרב אנשים שצינו כי יש להם בעיית בריאות או בעיה פיזית כ-88% מהערבים דיווחו כי היא מפריעה או מפריעה מאוד בפעולות יומיומיות לעומת כ-66% בקרב היהודים.

מאמרים שונים מצביעים על בעיות בריאותיות קשות יותר בקרב המגזר הערבי. דהן (2007) מדווח שמוגבלות או מחלה היא הסיבה הדומיננטית אצל לא יהודים בדיווח עצמי של אי-ההשתתפות – מלוחות 7-9 במאמרו עולה כי בין 50%-70 מהלא-משתתפים הלא-יהודים מדווחים על מוגבלות או מחלה כסיבת אי-ההשתתפות. אחדות וגרא (2008) מדווחים שבקרב בני 50 ומעלה, 15.4% מהערבים רואים עצמם חולים או מוגבלים בהשוואה ל-3.6% בקרב יהודים (לא עולים), לפי סקר SHARE¹². שמואלי (2008) מוצא, בשימוש באותם נתונים, כי הערבים מדווחים על בעיות בריאות חמורות יותר באופן מובהק בהשוואה ליהודים הוותיקים, כולל בתחום של מוגבלות בתפקוד יום-יומי. עם זאת בתחומים מסוימים של תפקוד יום-יומי כגון ראייה ושמיעה הם מדווחים על תפקוד יומי מובהק טוב יותר. הערבים מדווחים גם על קשיים גדולים יותר בנגישות לשירותי הבריאות.

היכולת לקבל הכנסה מתמיכות ממשלתיות שונות מאפשרת לגברים לפרוש עם הירידה ביכולות הפיזיות. בארה"ב (Autor & Duggan (2003, 2007) עמדו על כך שהייתה ירידה בשיעור ההשתתפות עקב עלייה בתמיכה מתוכנית ה-Social Security Disability Insurance בקרב בני 25-64.

¹² סקר הבריאות, ההזדקנות והפרישה שנערך החל משנת 2004 במדינות סקנדינביה ועד הים התיכון. איסוף הנתונים בישראל נעשה בשנים 2005-2006.

(2) ייתכן שהמבנה המשפחתי של משפחות ערביות והסביבה התרבותית מאפשר קבלת תמיכות בין-דוריות (מהילדים). מהסקר החברתי עולה כי שיעור הערבים הצעירים התומכים בהוריהם גבוה בהרבה מזה שבקרב האוכלוסייה היהודית, כפי שמוצג בלוח 3.

לוח 3: שיעור הילדים התומכים כספית בהוריהם

סה"כ	ערבים	יהודים	
16.9%	25.2%	15.2%	סך הכל
			קבוצות גיל
3.2%	6.0%	2.5%	24-20
9.7%	19.6%	7.3%	29-25
15.5%	25.2%	13.0%	34-30
14.3%	24.7%	11.7%	39-35
13.1%	19.7%	11.6%	44-40
13.6%	18.5%	12.9%	49-45
11.9%	11.7%	12.0%	54-50

מקור: עיבודים מהסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2005.

חיזוק להשערה של תמיכות מהילדים ניתן למצוא גם במחקרו של ליטוין (2008) המביא מנתוני סקר ה-SHARE כי 40% מהאוכלוסייה הערבית מדווחים על מגורים בין-דוריים בהשוואה לפחות מ-30% אצל היהודים.

בנוגע לנשים דעה רווחת היא שמחסומים תרבותיים מונעים השתתפות. כך מנגד, יש הטוענים שהמפתח להשתתפות הנמוכה של נשים הוא ההיצע המצומצם של מקומות עבודה עבור הנשים הערביות והשכר הנמוך המוצע להן (ראו גם ברהם, 1995). יש לציין כי הנתונים מראים על עלייה משמעותית בהשכלה בקרב קבוצות נשים מסוימות. מכאן ניתן לחשוב על ההשערה הבאה שניתן לבדוק אותה בכלים אקונומטריים: נשים ערביות עשויות להיות "מודרניות" או "מסורתיות". הנשים "המודרניות" תאפיינה במאפיינים של אישה מערבית בת-זמננו, ובכלל זה השכלה גבוהה והשתתפות גבוהה. שני היבטים "למודרניות": האחד מתייחס לתרבות ולמנטאליות והשני לשימוש בטכנולוגיות מתקדמות ("ידע מודרני"). כמובן שיש קשר בין שניהם. אפשר לבחון עד כמה משתני "המודרניות" משפיעים על ההשתתפות במובחן ממשתנים נוספים ובהם השכר.¹³

¹³ ההשערה שיש ל"מודרניות" על היצע העבודה של נשים בכלל נדונה בעבודות שונות. כך למשל מצאה ליפשיץ (2004), בכל הסימולציות שהריצה, כי נשים "מודרניות" (שהוגדרו כמשתייכות למשפחה שבה שני בני הזוג נתפסים כשווים) משתתפות יותר מנשים "קלאסיות" (המשתייכות למשפחות שבהן הגבר הוא המפרנס הראשי). ראה גם Eckstein and Lifshitz (2009).

Spierings and Smits (2007) בחנו את שיעורי ההשתתפות של מעל 50,000 נשים ערביות במצרים, ירדן, סוריה, מרוקו וטוניס ומצאו כי נשים ערביות מודרניות משתתפות יותר בשוק העבודה. עם זאת, מהמחקר גם עולה שהגורמים התרבותיים אינם הגורמים היחידים המשפיעים על השתתפות בכוח העבודה של נשים ערביות.

בנוסף לגורמים הנ"ל ניתן לחשוב גם שדפוסי ההשתתפות של הערבים הישראלים מושפעים מההשתתפות של קבוצות אחרות בשוק העבודה, כגון עובדים פלשתינים, עובדים זרים לא-פלשתינים, ועובדים יהודים בעלי השכלה נמוכה.

5. אמידת ההשתתפות בשוק העבודה

מהם הגורמים המסבירים ההשתתפות? בסעיף זה נבחן את משוואת ההשתתפות. הסעיף יציג מודל השתתפות (5.1), משוואת ההשתתפות הנובעת ממנו (5.2), ידון בקצרה במתודולוגיה האמפירית ובנתונים (5.3) ויביא את תוצאות האמידה (5.4). משמעות הממצאים נדונה בסעיף הבא.

5.1 מודל ההשתתפות

קיימת ספרות ענפה בנוגע להשתתפות בשוק העבודה¹⁴. להלן מודל בסיסי הנפוץ בספרות הזו. המודל מפורט ב- Blundell and MaCurdy (2008).

לפרט פונקצית תועלת קווי-קעורה העולה בתצרוכת (c) ובפנאי (l). בעיית הפרט היא למכסם את תועלתו כדלקמן:

$$\max_l U(c_i, l_i, v_i) \quad (1)$$

s.t.

$$c_i = y_i + w_i h_i \quad (2)$$

$$h_i + l_i = T \quad (3)$$

$$c \geq 0$$

$$h \geq 0$$

כאשר U היא פונקצית התועלת, v הוא וקטור של תכונות הפרט. תכונות אלו עשויות להיות נצפות או בלתי נצפות ועשויות לכלול גורמים תרבותיים. w הוא שכר לשעה, y היא הכנסה ממקורות אחרים, T הוא סך השעות לרשות הפרט ו- h הוא מספר שעות העבודה. פתרון בעיה זו מניב היצע שעות עבודה h כפונקציה חיובית של w ושלילית של y וכפונקציה של וקטור התכונות v_i .

$$h_i^* = h_i(w_i, y_i, v_i) \quad (4)$$

החלטת ההשתתפות p_i נתונה על ידי:

$$p_i = 1\{h_i^* > h_i^0\} \quad (5)$$

כאשר המשתנה h_i^* , שעות העבודה שהפרט i רוצה לעבוד, הוא מעל סף מסוים h_i^0 הפרט משתתף ($p_i = 1$), אחרת הפרט אינו משתתף ($p_i = 0$). h_i^* ו- h_i^0 נגזרים מניסוח פונקציות התועלת;

¹⁴ לדיון נרחב ראה Blundell, MaCurdy and Meghir (2007); במיוחד סעיף 2 במאמר זה.

לדין בצורות פונקציונאליות שונות ראה (2007) Blundell, MaCurdy and Meghir, בפרט עמודים 4,676-4,672.

5.2 משוואת השתתפות

נאמץ צורות פונקציונאליות כדלקמן עבור h_i^0 ו- h_i^* :
שעות העבודה הרצויות לפרט נתונות על ידי

$$h_i^* = \delta_0 + z_{1i}\delta_1 + \ln w_i\delta_2 + \ln y_i\delta_3 + \zeta_i \quad (6)$$

δ_0 הוא קבוע; z_{1i} הוא וקטור משתנים מסבירים אקסוגניים, כגון מין, גיל, מצב משפחתי וכו'; $\ln w_i$ הוא לוג השכר המוצע לפרט; $\ln y_i$ הוא לוג ההכנסה של הפרט ממקורות אחרים (כלומר לא מעבודה). ζ_i מייצג תכונות לא נצפות. הפרמטרים במשוואה הם $\delta_0, \delta_1, \delta_2, \delta_3$ והוקטור δ_1 .
הסף h_i^0 נתון על ידי:

$$h_i^0 = \gamma_0 + z_{1i}\gamma_1 + \ln w_i\gamma_2 + \ln y_i\gamma_3 + \xi_i \quad (7)$$

כאשר γ_1 הוא וקטור פרמטרים שאינו זהה בהכרח ל- δ_1 , γ_0 הוא קבוע, γ_2 ו- γ_3 הם פרמטרים, ו- ξ_i הן תכונות לא נצפות.

נציין כי וקטור התכונות v_i נתפס במשוואות (6) ו-(7) ע"י הקבועים δ_0 ו- γ_0 , על ידי הוקטור z_1 וע"י הביטויים הבלתי נצפים ζ_i ו- ξ_i . נציין גם כי ניתן לפרק את הוקטור z_1 לשני מרכיבים כדלקמן:

$$z_{1i} = [z_{1i}^D, z_{1i}^C] \quad (8)$$

כאשר z_{1i}^D כולל השכלה ומשתנים דמוגרפיים ו- z_{1i}^C כולל משתני תרבות.

החלטת ההשתתפות p_i נתונה אפוא ע"י המשוואה:

$$p_i = 1\{h_i^* > h_i^0\} \quad (9)$$

$$= 1\{\delta_0 + z_{1i}\delta_1 + \ln w_i\delta_2 + \ln y_i\delta_3 + \zeta_i > \gamma_0 + z_{1i}\gamma_1 + \ln w_i\gamma_2 + \ln y_i\gamma_3 + \xi_i\}$$

עבור הלא-משתתפים השכר אינו נצפה ולכן נניח:

$$\ln w_i = \theta_0 + z_{1i}\theta_1 + z_{2i}\theta_2 + \omega_i \quad (10)$$

כאשר z_{2i} הוא וקטור משתנים אקסוגניים, θ_0 הוא פרמטר, θ_1 ו- θ_2 הם וקטורים של פרמטרים ו- ω_i הן תכונות לא נצפות. לגבי המשתנה הכנסה אחרת נניח כי הוא נקבע על ידי:

$$\ln y_i = \Pi(z_i) + \chi_i \quad (11)$$

כאשר $z_i = [z_{1i}, z_{2i}, z_{3i}]$ כלומר וקטור של משתנים אקסוגניים הכולל הן את המשתנים שנוכרו

לעיל והן משתנים אקסוגניים נוספים $z_{3i} \cdot \chi_i$ הן תכונות לא נצפות.

לפיכך, בשילוב של משוואות (9), (10) ו-(11) ההשתתפות נתונה על ידי:

$$p_i = 1\{\beta_0 + z_{1i}\beta_1 + z_{2i}\beta_2 + z_{3i}\beta_3 + u_i > 0\} \quad (12)$$

כאשר β_0 הוא פרמטר, β_1, β_2 ו- β_3 הם וקטורים של פרמטרים, הוקטורים z_{1i}, z_{2i}, z_{3i}

מוגדרים כמ"ל ו- u_i הן תכונות בלתי נצפות.

משוואה זו ניתנת לאמידה בצורות שונות, התלויות בהנחות לגבי התפלגויות התכונות הלא-נצפות. להלן נאמוד אותה בשיטת probit.

5.3 המתודולוגיה האמפירית והנתונים

האמידה מתייחסת למשוואה (12). הנתונים לקוחים מסקרי כוח אדם או מהסקר החברתי לשנת 2005, כפי שתואר בסעיף 3.1 לעיל. הרגרסיות הבסיסיות עושות שימוש בנתוני סקר כוח אדם; כאשר התווספו למשוואות משתני תרבות נעשה שימוש בסקר החברתי במקום בסקר כוח אדם.

5.4 תוצאות האמידה

ממצאי רגרסיות השתתפות לפי סקר כוח אדם

לוחות 4 מדווחים על תוצאות רגרסיות פרוביט להשתתפות בכוח העבודה. בטור (1) מובאת רגרסיה פשוטה עם שני משתנים מסבירים – גיל והשכלה (בקבוצות). בטור (2) נוספים למשתנים אלו גם המשתנים מצב משפחתי, מספר נפשות במשק הבית, אזור מגורים, מספר מפרנסים נוספים במשק הבית ודת (אצל הערבים). 4א' מתייחס לגברים יהודים, 4ב' לנשים יהודיות; 4ג' מתייחס לגברים ערבים ו-4ד' לנשים ערביות. מטרה אחת של הניתוח היא להבין מהם הגורמים המסבירים את ההשתתפות של הגברים הערבים והנשים הערביות. מטרה שנייה היא להשוות את הממצאים הללו למצב אצל היהודים.

לוח 4א'

רגרסיית השתתפות בכוח העבודה - גברים יהודים מעל גיל 20					
טור 2			טור 1		
מקדם	סטיית תקן		מקדם	סטיית תקן	משתנה
קבוצות גיל (ביקורת: 35-39)					
0.05	*** -1.41		0.04	*** -1.37	20-24
0.05	*** -0.55		0.04	*** -0.49	25-29
0.04	*** -0.19		0.04	*** -0.17	30-34
0.05	0.02		0.04	-0.03	40-44
0.05	0.01		0.04	0.01	45-49
0.05	** -0.11		0.04	* -0.08	50-54
0.05	*** -0.38		0.04	*** -0.28	55-59
0.05	*** -0.86		0.05	*** -0.77	60-64
0.05	*** -1.54		0.05	*** -1.52	65-69
0.06	*** -1.94		0.05	*** -1.99	70-74
0.06	*** -2.31		0.05	*** -2.44	75+
שנות לימוד (ביקורת: 11-12)					
0.04	*** -0.63		0.04	*** -0.70	0-8
0.04	*** -0.24		0.04	*** -0.24	9-10
0.02	*** -0.12		0.02	*** -0.12	13-15
0.03	0.01		0.02	-0.01	16+
מצב משפחתי (ביקורת: נשוי)					
0.12	0.19				פרוד
0.05	*** -0.20				גרוש
0.08	*** -0.42				אלמן
0.04	-0.04				רווק
מספר נפשות במשק הבית (ביקורת: 4)					
0.05	** 0.12				1
0.03	*** 0.09				2
0.03	0.04				3
0.03	*** -0.11				5-6
0.04	*** -0.52				7+
מחוז (ביקורת: מרכז)					
0.03	*** -0.39				ירושלים
0.03	0.00				צפון
0.03	** -0.09				חיפה
0.03	-0.01				תל אביב
0.03	*** -0.19				דרום
0.05	*** -0.29				ישע
יש מפרנסים אחרים במשק הבית (ביקורת: אין)					
0.02	*** 0.48				1
0.03	*** 0.44				2+
0.04	*** 1.08		0.03	*** 1.25	קבוע
מספר תצפיות					
	32616			32616	F סטטיסטי
	234.58			469.41	F < Prob
	*** 0.00			*** 0.00	

* מסמל רמת מובהקות של 10%, ** מסמל רמת מובהקות של 5%, *** מסמל רמת מובהקות של 1%.
מקור: סקר כוח אדם 2005. רגרסיות השתתפות בכוח העבודה: 1-השתתף בכוח העבודה, 0-לא השתתף בכוח העבודה.

לוח 4ב'

רגרסיית השתתפות בכוח העבודה - נשים יהודיות מעל גיל 20					
טור 2			טור 1		
משתנה	מקדם	סטטיית תקן	מקדם	סטטיית תקן	
קבוצות גיל (ביקורת: 35-39)					
20-24	-0.47	***	0.04	-0.68	***
25-29	-0.08	**	0.04	-0.24	***
30-34	-0.03		0.04	-0.11	***
40-44	0.03		0.04	-0.02	
45-49	0.04		0.04	-0.13	***
50-54	-0.18	***	0.04	-0.45	***
55-59	-0.52	***	0.04	-0.84	***
60-64	-1.27	***	0.04	-1.55	***
65-69	-1.91	***	0.05	-2.16	***
70-74	-2.17	***	0.06	-2.39	***
75+	-2.80	***	0.07	-2.99	***
שנות לימוד (ביקורת: 11-12)					
0-8	-0.58	***	0.04	-0.53	***
9-10	-0.17	***	0.04	-0.18	***
13-15	0.19	***	0.02	0.21	***
16+	0.49	***	0.02	0.48	***
מצב משפחתי (ביקורת: נשואה)					
פרודה				0.52	***
גרופה				0.24	***
אלמנה				-0.04	
רווקה				-0.02	
מספר נפשות במשק הבית (ביקורת: 4)					
1				0.45	***
2				0.41	***
3				0.17	***
5-6				-0.11	***
7+				-0.53	***
מחוז (ביקורת: מרכז)					
ירושלים				-0.14	***
צפון				0.06	*
חיפה				-0.05	*
תל אביב				0.00	
דרום				-0.11	***
ישע				0.06	
יש מפרנסים אחרים במשק הבית (ביקורת: אין)					
1				0.41	***
2+				0.70	***
קבוע	0.75	***	0.03	0.45	***
מספר תצפיות					
F סטטיסטי	489.93			36135	
F < Prob	0.00	***		0.00	***

* מסמל רמת מובהקות של 10%, ** מסמל רמת מובהקות של 5%, *** מסמל רמת מובהקות של 1%.

מקור: סקר כוח אדם 2005. רגרסיות השתתפות בכוח העבודה: 1-השתתפה בכוח העבודה, 0-לא השתתפה בכוח העבודה.

לוח 4ג'

רגרסיית השתתפות בכוח העבודה - גברים ערבים מעל גיל 20

טור 2		טור 1			
משתנה	מקדם	סטטיית תקן	מקדם	סטטיית תקן	מקדם
קבוצות גיל (ביקורת: 35-39)					
20-24	-0.64	***	0.07		-0.21
25-29	-0.12		0.08		0.11
30-34	0.02		0.08		0.11
40-44	-0.02		0.08		-0.05
45-49	-0.28	***	0.09		-0.40
50-54	-0.54	***	0.09		-0.70
55-59	-0.86	***	0.10		-1.03
60-64	-1.37	***	0.11		-1.58
65-69	-2.40	***	0.15		-2.55
70-74	-2.55	***	0.24		-2.74
75+	-3.13	***	0.28		-3.26
שנות לימוד (ביקורת: 11-12)					
0-8	-0.48	***	0.06		-0.46
9-10	-0.11	*	0.06		-0.12
13-15	-0.37	***	0.06		-0.37
16+	0.20	**	0.08		0.19
מצב משפחתי (ביקורת: נשוי)					
פרוד					0.43
גרוש					-0.54
אלמן					-0.98
רווק					-0.63
מספר נפשות במשק הבית (ביקורת: 4)					
1					-0.32
2					-0.06
3					0.01
5-6					-0.11
7+					-0.05
מחוז (ביקורת: מרכז)					
ירושלים					0.16
צפון					0.08
חיפה					0.09
תל אביב					0.28
דרום					-0.29
יש מפרנסים אחרים במשק הבית (ביקורת: אין)					
1					0.16
2+					0.26
דת (ביקורת: מוסלמי)					
נוצרי					0.18
דרוזי					-0.30
קבוע	1.06	***	0.07		1.08
מספר תצפיות	6873		6873		6873
F סטטיסטי	67.23		67.23		35.92
F < Prob	0.00	***	0.00		0.00

* מסמל רמת מובהקות של 10%, ** מסמל רמת מובהקות של 5%, *** מסמל רמת מובהקות של 1%.
מקור: סקר כוח אדם 2005. רגרסיות השתתפות בכוח העבודה: 1-השתתף בכוח העבודה, 0-לא השתתף בכוח העבודה.

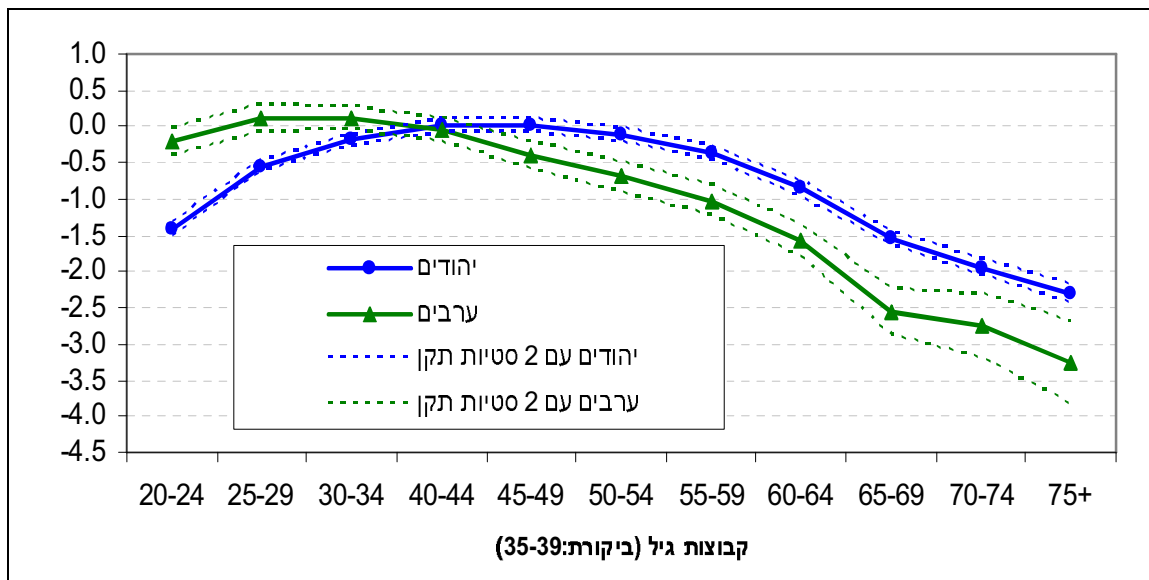
לוח 4ד'
רגרסיית השתתפות בכוח העבודה - נשים ערביות מעל גיל 20

טור 2			טור 1		
משתנה	מקדם	סטטיית תקן	מקדם	סטטיית תקן	משתנה
קבוצות גיל (ביקורת: 35-39)					
20-24	-0.56 ***	0.08	-1.11 ***	0.10	
25-29	-0.06	0.08	-0.29 ***	0.08	
30-34	-0.19 **	0.08	-0.22 ***	0.08	
40-44	0.09	0.08	-0.01	0.09	
45-49	0.14	0.09	-0.06	0.10	
50-54	-0.08	0.11	-0.41 ***	0.13	
55-59	-0.56 ***	0.14	-0.95 ***	0.15	
60-64	-0.83 ***	0.20	-1.28 ***	0.23	
65-69	-1.14 ***	0.24	-1.65 ***	0.27	
75+	-1.28 ***	0.16	-1.84 ***	0.21	
שנות לימוד (ביקורת: 11-12)					
0-8	-0.64 ***	0.06	-0.70 ***	0.07	
9-10	-0.59 ***	0.08	-0.63 ***	0.08	
13-15	0.65 ***	0.07	0.59 ***	0.07	
16+	1.27 ***	0.08	1.26 ***	0.08	
מצב משפחתי (ביקורת: נשואה)					
פרודה			0.43	0.29	
גרופה			1.19 ***	0.18	
אלמנה			0.03	0.14	
רווקה			0.68 ***	0.07	
מספר נפשות במשק הבית (ביקורת: 4)					
1			0.52 ***	0.18	
2			0.56 ***	0.11	
3			0.05	0.10	
5-6			-0.28 ***	0.07	
7+			-0.26 ***	0.08	
מחוז (ביקורת: מרכז)					
ירושלים			-0.70 ***	0.11	
צפון			-0.02	0.09	
חיפה			0.09	0.10	
תל אביב			0.54 ***	0.19	
דרום			-0.17	0.13	
יש מפרנסים אחרים במשק הבית (ביקורת: אין)					
1			0.47 ***	0.08	
2+			0.88 ***	0.09	
דת (ביקורת: מוסלמית)					
נוצרית			0.38 ***	0.07	
דרוזית			0.04	0.08	
קבוע	-0.64 ***	0.06	-0.93 ***	0.13	
מספר תצפיות	6691		6691		
F סטטיסטי	70.93		38.83		
F < Prob	0.00 ***		0.00 ***		

* מסמל רמת מובהקות של 10%, ** מסמל רמת מובהקות של 5%, *** מסמל רמת מובהקות של 1%.
מקור: סקר כוח אדם 2005. רגרסיות השתתפות בכוח העבודה: 1-השתתפה בכוח העבודה, 0-לא השתתפה בכוח העבודה.

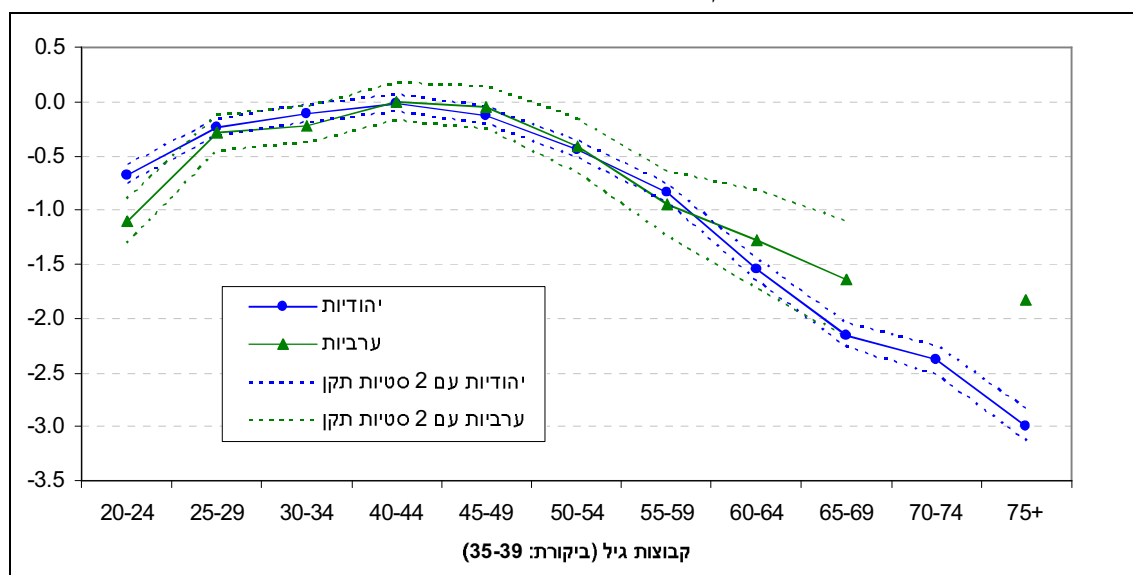
הממצאים העיקריים הם כדלקמן: מקדמי קבוצות הגיל מתווים פרופיל עולה ואחר כך יורד על פני מחזור החיים, בדומה לשיעורי ההשתתפות בתרשים 5. כלומר גם תוך שימוש במשתנים מפקחים, פרופיל ההשתתפות על פני מחזור החיים הוא בתוואי המתואר. תרשים 13 מתאר את מקדמי הגיל ברגרסיות ההשתתפות (מלוחות 4). גם כאן נראית הפרישה המוקדמת אצל גברים ערבים¹⁵.

תרשים 13א': מקדמי רגרסיית השתתפות לפי גיל - גברים

מקור: המקדמים לקוחים מרגרסיית השתתפות המוצגת בלוח 4א' ולוח 4ג' בטור 2.

תרשים 13ב': מקדמי רגרסיית השתתפות לפי גיל - נשים

מקור: המקדמים לקוחים מרגרסיית השתתפות המוצגת בלוח 4ב' ובלוח 4ד' בטור 2.

¹⁵ הפרישה המוקדמת בקרב גברים ערבים התקבלה גם בהרצת רגרסיה משותפת ליהודים וערבים.

השפעת ההשכלה על ההשתתפות היא בדרך כלל חיובית כפי שניתן לצפות. יש תמורה להשכלה בשוק העבודה – סיכויים למצוא עבודה ושכר פוטנציאלי גבוהים יותר – ולפיכך גדל התמריץ להשתתפות. אולם בקרב גברים יהודים וערבים בקבוצת בעלי השכלה 13-15 שנים מקבלת ההשכלה מקדם שלילי (בהשוואה לבעלי השכלה של 11-12 שנות לימוד). ככל הנראה, הסיבה לכך היא כי רבים בקבוצה זו עדיין לומדים ולכן אינם משתתפים.

גברים נשואים משתתפים יותר מגרושים, אלמנים ורווקים אך פרודים משתתפים יותר מהם. בקרב נשים יהודיות פרודות וגרושות משתתפות יותר מנשואות באופן מובהק; אין הבדל מובהק ביחס לאלמנות ורווקות. בקרב נשים ערביות גרושות ורווקות משתתפות יותר מנשואות באופן מובהק; אין הבדל מובהק בין שאר הקבוצות. ניתן להסביר את רוב הממצאים הללו בצרכי משק הבית לאור הרכבו. היותן של נשים ערביות גרושות ורווקות (מעל גיל מסוים) מרמזת שמדובר בנשים שאינן כה "מסורתיות". הממצאים לגבי שיעורי ההשתתפות גבוהים יותר בקרב נשים אלו עולים בקנה אחד עם התפיסה לפיה אישה "מודרנית" משתתפת יותר בכוח העבודה.

שני משתנים נוספים מתייחסים גם הם לצרכי משק הבית: מספר המפרנסים הנוספים במשק הבית ומספר הנפשות במשק הבית. מספר המפרנסים הנוספים במשק הבית משפיע באופן חיובי על ההשתתפות. לכאורה ממצא זה הוא הפוך לממצא הנוגע למצב משפחתי כנ"ל שכן קיומם של מפרנסים נוספים במשק הבית מקטין את הצורך ביציאה לעבודה (השפעת הכנסה). עם זאת הוא כנראה משקף את הנטייה של אנשים להתחתן עם דומים להם (התאמה בין תכונות שוק העבודה של בני הזוג ובכלל זה מתאם בהשכלה)¹⁶.

משתנה נוסף בהקשר זה הוא מספר הנפשות במשק הבית. באשר למספר נפשות במשק הבית כאשר הוא גדול מאחד, הממצאים הם כדלקמן: בקרב היהודים (אצל הגברים והנשים) ובקרב נשים ערביות ההשתתפות קטנה עם מספר הנפשות. אצל גברים ערבים אין הבדל מובהק בין הקבוצות פרט לירידה בקרב הקבוצה עם 5-6 נפשות במשק הבית. לפיכך באופן כללי קטנה ההשתתפות עם הגידול במספר הנפשות. כיוון שמספר המפרנסים מופיע כמשתנה נפרד ברגרסיה, לא נתפסת כאן השפעה של מפרנסים אחרים. אצל נשים אפשר להבין את הממצאים כביטוי לכך שהאישה בוחרת לטפל בילדים במקום לצאת לשוק העבודה ובעלות גבוהה יחסית ליציאה לעבודה – עלות הקשורה בסידור לילדים. כמו כן ייתכן שמספר רב של ילדים מתואם עם משתנה תרבותי; אצל הגברים, היהודים, ייתכן שהממצא גם הוא מתואם עם משתנה תרבותי שאיננו נתפס במשתנים האחרים.

בנוגע למשתנה אזור גיאוגרפי, נמצא כי יש השפעה שלילית למגורים באזור הדרום בקרב כל הקבוצות; כנראה הדבר קשור בהימצאותן של אוכלוסיות חלשות (מבחינת מיומנויות שוק העבודה) באזור זה (למשל תושבי עיירות פיתוח ובדווים) אך גם בשל מיעוט יחסי של מקומות תעסוקה בדרום. בקרב היהודים, למגורים בירושלים השפעה שלילית, כנראה בעקבות ריכוז גבוה של חרדים.

¹⁶ ממצא דומה התקבל בעבודות שונות בישראל בהן הורצה רגרסיית השתתפות או תעסוקה. ראו למשל Flug and Kasir (Kaliner) 2003, 2006.

לבסוף, בקרב הערבים, הנוצרים משתתפים יותר בהשוואה למוסלמים ואילו הגברים הדרוזים פחות. בקרב הגברים הדרוזים, צה"ל ומערכת הביטחון משמשים מקור פרנסה חשוב בעיקר לצעירים, כתוצאה מכך רבים "נספרים" כלא-משתתפים בכוח העבודה האזרחי. גורם נוסף המשפיע על שיעורי ההשתתפות הנמוכים של הדרוזים הוא המיקום הגיאוגרפי של יישוביהם ורמת הפיתוח באזור מגוריהם.

ממצאי רגרסיות השתתפות לפי הסקר החברתי

ברגרסיות ההשתתפות לפי הסקר החברתי הוספנו לרגרסיות משתנים מסבירים הייחודים לסקר זה: מידת דתיות, יודע אנגלית, בעל רישיון נהיגה ומשתמש במחשב.

לוח 5א'

רגרסיית השתתפות בכוח העבודה - גברים					
גברים ערבים			גברים יהודים		
מקדם	סטטיית תקן		מקדם	סטטיית תקן	משתנה
קבוצות גיל (ביקורת: 35-39)					
-0.23			-1.52	***	20-24
0.79	**		-0.36	*	25-29
0.13			0.04		30-34
-0.43			-0.26		40-44
-0.93	***		-0.30	*	45-49
-0.85	**		-0.06		50-54
-1.54	***		-0.82	***	55-59
-1.67	***		-1.38	***	60-64
-2.09	***		-2.11	***	65-74
			-2.83	***	75+
מספר שנות לימוד (ביקורת: 11-12)					
-0.92	***		-0.32	**	0-8
-0.03			-0.04		9-10
-0.47	*		-0.08		13-15
0.17			0.03		16+
מצב משפחתי (ביקורת: נשוי)					
			-0.01		פרוד
			-0.05		גרוש
			0.04		אלמן
-0.39			-0.44	***	רווק
מספר נפשות במשק בית (ביקורת: 4)					
-0.44			0.32	*	1
0.22			0.22	*	2
-0.38			0.02		3
-0.11			0.10		5-6
0.06			0.10		7+
מחוז (ביקורת: מרכז)					
-0.29			-0.31	***	ירושלים
-0.25			-0.24	**	צפון
-0.59	*		-0.27	**	חיפה
-1.60	**		-0.06		תל אביב
-0.51			-0.11		דרום
			-0.04		יש"ע
מפרנסים נוספים (ביקורת: אין מפרנסים נוספים)					
0.95	***		0.36	***	1
0.55	**		0.31	***	2+
מידת דתיות (ביקורת: לא דתי)					
-0.47			-1.57	***	דתי מאוד
-0.07			-0.29	**	דתי
-0.24			0.01		לא כל כך דתי
-0.03			0.00	***	יודע אנגלית (ביקורת: לא יודע)
0.94	***		0.00		בעל רישיון נהיגה (ביקורת: אין רישיון)
-0.54	**		0.47	***	משתמש במחשב (ביקורת: לא משתמש)
דת (ביקורת: מוסלמי)					
0.97	**				נוצרי
-0.02					דרוזי
0.96	**		1.39	***	קבוע
511			2939		מספר תצפיות
4.16			43.26		F סטטיסטי
0.00	***		0.00	***	F < Prob

* מסמל רמת מובהקות של 10%, ** מסמל רמת מובהקות של 5%, *** מסמל רמת מובהקות של 1%.

גרסיית השתתפות בכוח העבודה - משים					
משים ערבית			משים יהודית		
סטיות נתון	מקדם		סטיות נתון	מקדם	
0.32	-0.48	0.13	***	-0.57	20-24
0.27	0.27	0.13		-0.21	25-29
0.30	-0.35	0.13		-0.16	30-34
0.30	0.37	0.14		0.03	40-44
0.31	0.27	0.14		-0.01	45-49
0.35	0.45	0.14		0.01	50-54
0.45	-0.05	0.14	***	-0.48	55-59
0.81	**	-1.59	0.16	***	-1.08
0.45	-0.55	0.16	***	-1.88	65-74
		0.18	***	-2.16	75+
0.27	***	-0.88	0.13	**	-0.30
0.25	***	-0.66	0.13	*	-0.22
0.21		0.30	0.07	**	0.15
0.30	***	1.10	0.08	***	0.39
0.22	***	0.95	0.07		0.10
0.20	***	0.51	0.07	***	0.20
0.63	-0.24	0.13		0.16	1
0.33	-0.07	0.10		0.05	2
0.27	-0.23	0.10		0.05	3
0.20	**	-0.51	0.09	**	-0.23
0.22	***	-0.72	0.13	***	-0.49
0.22	-0.28	0.08		-0.10	7+
0.17	***	0.66	0.07	**	0.16
0.19	*	0.32	0.07	***	0.62
0.16	-0.17	0.07		-0.01	לא כל כך מרצה או בכלל לא מרצה
0.27	-0.30	0.07		0.01	לא משתמשת בתחבורה ציבורית
0.35	***	-0.93	0.15		0.23
	513			3306	קבוע
	6.25			38.15	מספר תצפיות
	0.00		***	0.00	ערך F סטטיסטי
	***				Prob>F

* מסמל רמת מובהקות של 10%, ** מסמל רמת מובהקות של 5%, *** מסמל רמת מובהקות של 1%.

מקור: סקר תכדתי 2005. גרסיית השתתפות בכוח העבודה: 1-השתתפה בכוח העבודה, 0-לא השתתפה בכוח העבודה.

(1) **אצל הגברים הערבים** המשתנים המסבירים המובהקים הם הגיל, ההשכלה, מספר מפרנסים נוספים ואזורי מגורים מסוימים. התוצאות עקביות בדרך כלל עם הממצאים של סקר כוח אדם שנותרו לעיל, בפרט תופעת הפרישה המוקדמת מכוח העבודה. מהמשתנים הנוספים יש שלושה שהם מובהקים: בעל רישיון נהיגה, היות האדם נוצרי ומשתמש במחשב. בעל רישיון נהיגה והיות האדם נוצרי מגדילים את הסתברות ההשתתפות, שני ממצאים שניתן היה לצפות להם. מובהקות המשתנה "נוצרי" מלמדת על השפעה תרבותית/דתית. לעומת זאת, למידת הדתיות לא נמצאה השפעה על ההשתתפות. ראוי לציין גם כי משתני מידת הדתיות והמשתנה "יודע אנגלית" אינם מובהקים.

המשתנה "משתמש במחשב" מקבל סימן שלילי, בניגוד למצופה. ממצא זה היא לכאורה תמוה. עם זאת בחינה נוספת של ממצאי הרגרסיה הזו מראה שסימן שלילי, אם כי לא מובהק, מופיע גם במשתנים רווק, משק בית עם נפש אחת, תושב חיפה, ת"א או הדרום ויודע אנגלית. המקדם של בעל 16+ שנות לימוד הוא לא מובהק, וכאמור, המקדם של בעלי 13-15 שנות השכלה הוא שלילי ומובהק. אוסף התוצאות הללו עשוי להצביע על שני "תסריטים": (1) סטודנטים הם לרוב בעלי מאפיינים אלו, כולל שימוש במחשב, והם עשויים להיות מחוץ לכוח העבודה; (2) גברים משכילים מאד בעלי המאפיינים הללו לא משתתפים או מצהירים שאינם משתתפים משום שלא מוצעת להם עבודה התואמת את כישוריהם.

(2) **אצל הנשים הערביות** התוצאות גם כן תואמות ברובן את אלו של סקר כוח אדם. מהמשתנים הנוספים שני משתנים יצאו מובהקים: המשתנים בעלת רישיון נהיגה ומשתמשת במחשב, כצפוי בסימן חיובי.

התמונה המתקבלת מלוח 5-ב' היא זו: הנשים המשכילות, הגרושות, הפרודות או הרווקות, בעלות רישיון נהיגה ומשתמשות במחשב משתתפות יותר; נשים שהן אמהות לילדים רבים ובעלות השכלה נמוכה משתתפות פחות.

ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם התפיסה לפיה אישה "מודרנית" משתתפת יותר, כאשר אישה מודרנית היא משכילה, בעלת "ידע מודרני" ואינה נשואה עם ילדים רבים¹⁷.

כדי לתת המחשה נוספת להבחנות אלו ערכנו את התרגיל השרירותי הבא: הפרדנו את המדגם בגילאי 25-44 למספר קבוצות, ובכלל זה גם לקבוצות קיצוניות. מאחר שאין בסקר נתונים ישירים על היותה של אישה "מודרנית" או "מסורתית" היינו צריכים להגדיר לפי תכונותיהן. לצורך המחשה בחרנו כאן בהגדרה מצמצמת. הגדרנו אישה "מודרנית" כבעלת 13 ומעלה שנות לימוד; מצב משפחתי – פרודה או גרושה או רווקה או נשואה (או אלמנה) עם לא יותר משני ילדים; דרישה של שימוש במחשב ורישיון נהיגה. אישה "מסורתית" הוגדרה בחישוב זה כערבייה בעלת 10 שנות לימוד ומטה; מצב משפחתי – נשואה או אלמנה עם 3 ילדים ומעלה; ללא רישיון נהיגה ומחשב. לפי הגדרה זו עולה, כפי שניתן לראות בלוח 6, קיומה של שונות רבה בשיעורי ההשתתפות בין הקבוצות: הנשים "המסורתיות" אינן משתתפות בשוק העבודה (שיעור השתתפות של כאחוז אחד בלבד) ולעומתן הנשים "המודרניות" נמצאות ברובן בכוח העבודה – שיעור השתתפות עומד על כ-75 אחוזים, כמקובל במדינות המערב.

¹⁷ התייחסות למשתנים המייצגים "ידע מודרני" מופיעה גם בקינג, נאון, וולדה-צדיק (2008).

משתנה נוסף שנבדק הוא מידת שביעות הרצון מהתחבורה הציבורית. זאת עקב טענה נפוצה שהקשיים בתחבורה הציבורית מהווים חסם השתתפות. המשתנה לא נמצא מובהק.

לוח 6

התפלגות ושיעור השתתפות של נשים ערביות לפי מידת מודרניות ¹		
שיעור השתתפות	משקל באוכלוסייה	
75.4%	6.8%	נשים מודרניות
1.1%	10.7%	נשים מסורתיות

מקור: עיבודים מהסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2005.

1. אישה "מודרנית" הוגדרה כאן כבעלת 13 ומעלה שנות לימוד; מצב משפחתי - פרודה או גרושה או רווקה או נשואה (או אלמנה) עם לא יותר משני ילדים; משתמשת במחשב ובעלת רישיון נהיגה. אישה "מסורתית" הוגדרה כאן בחישוב זה כעריבה בעלת 10 שנות לימוד ומטה; מצב משפחתי - נשואה או אלמנה עם 3 ילדים ומעלה; ללא רישיון נהיגה ולא משתמשת במחשב. החישוב נעשה עבור נשים בגילאי 25-50.

בדיקת ההשערה שהפרישה המוקדמת בקרב גברים ערבים מושפעת מתמיכות בינדוריות

אחת מן ההשערות להסבר הפרישה המוקדמת מכוח העבודה של גברים ערבים, היא המבנה המשפחתי של משפחות ערביות והמנטאליות התרבותית. בחברה זו נפוצה יותר התופעה של תמיכת הילדים בהוריהם, כבר בגיל צעיר. בסקרים שניתחנו אין נתון ישיר המאפשר בחינה של השפעה זאת. עם זאת מהסקר החברתי ניתן להגדיר משתנה שיהווה קירוב לקיומם של ילדים מבוגרים – שיצביע על "תמיכה פוטנציאלית" של הילדים בהוריהם¹⁸.

לוח 7 מדווח על התוצאות של רגרסית פרוביט להשתתפות בכוח העבודה, הכוללת כאחד מן המשתנים המסבירים את המשתנה "קיומם של ילדים בוגרים". משתנים מסבירים נוספים שהוכנסו לרגרסיות הם גיל, השכלה, מצב משפחתי, מספר נפשות במשק הבית, אזור מגורים, מספר מפרנסים נוספים במשק הבית ודת (אצל הערבים).

ברגרסיות שהורצו על גברים ערבים ויהודים, נמצא כי בקרב הגברים הערבים קיומם של ילדים בוגרים משפיע להקטנת שיעור ההשתתפות. לעומת זאת בקרב גברים יהודים לא נמצאה השפעה של משתנה זה על שיעור ההשתתפות. ממצאים אלו מתיישבים עם הבדלים תרבותיים-מנטליים בדבר תמיכה כספית של ילדים בהוריהם (בין שני המגזרים). יתכן שההבדלים התרבותיים-מנטליים, נוצרו בין היתר ערב שוני במצב הכלכלי בשני המגזרים. כאשר מוסיפים לרגרסיות את המשתנה קיומם של ילדים בוגרים, מקדמי הרגרסיה אינם מצביעים עוד על פרישה מוקדמת אצל

¹⁸ במחקר מוגדר "פרט של ילדים בוגרים" כפרט אשר לו לפחות ילד אחד בן 20 ומעלה. לכל פרט חישובנו את מספר הילדים מעל גיל 20 באופן הבא: מספר הילדים הכולל של אותו הפרט פחות מספר הנפשות במשק הבית שגילם מתחת ל-20 (לא כולל את ראש משק הבית עצמו, במקרה שגילו מתחת ל-20). המשתנה האיכותי "פרט של ילדים גדולים" קיבל את הערך 1 אם בחישוב יצא שמספר הילדים מעל גיל 20 גדול מ-0. המשתנה האמור הינו קירוב: כך למשל תהייה הטייה במקרה שלפרט ילדים מתחת לגיל 20 שאינם גרים במשק הבית. ואולם זהו הקירוב הטוב ביותר במסגרת מגבלת הנתונים.

גברים ערבים: לפי מקדמי הרגרסיות שיעורי ההשתתפות גם של הגברים הערבים וגם של הגברים היהודים קטנים רק החל מגילאי 55-59. הממצא מרמז על החשיבות הרבה שיש לתמיכה הבין דורית (מהילדים) על דפוס ההשתתפות של הגברים הערבים.

לוח 7א'

רגרסיית השתתפות בכוח העבודה - גברים									
גברים ערבים					גברים יהודים				
מקדם	סטטית תקן	מקדם	סטטית תקן		מקדם	סטטית תקן	משתנה		
								קבוצות גיל (ביקורת: 35-39)	
-0.29	0.49	-0.22	0.17	***	-1.70	0.17	20-24		
0.63	0.41	0.69	0.17	***	-0.46	0.17	25-29		
0.20	0.33	0.22	0.17		-0.05	0.17	30-34		
-0.23	0.32	-0.32	0.18		-0.11	0.18	40-44		
-0.56	0.35	-0.79	0.18		-0.25	0.18	45-49		
-0.51	0.36	-0.78	0.21		-0.09	0.21	50-54		
*** -1.25	0.41	*** -1.50	0.19	***	-0.75	0.19	55-59		
** -1.15	0.43	*** -1.44	0.21	***	-1.28	0.21	60-64		
*** -1.65	0.47	*** -1.97	0.19	***	-2.09	0.19	65-74		
			0.21	***	-2.81	0.21	75+		
								שנות לימוד (ביקורת: 11-12)	
*** -0.87	0.23	*** -0.87	0.13	***	-0.48	0.13	0-8		
0.08	0.26	0.07	0.13		-0.08	0.13	9-10		
* -0.48	0.25	** -0.49	0.08		-0.03	0.08	13-15		
-0.07	0.31	-0.02	0.09		-0.09	0.09	16+		
								מצב משפחתי (ביקורת: נשוי)	
			0.40		-0.15	0.40	פרוד		
			0.16		0.12	0.16	גרזש		
			0.18		0.15	0.18	אלמן		
-0.48	0.38	-0.45	0.12		0.00	0.12	רווק		
								נפשות במשק הבית (ביקורת: 4)	
-0.51	0.56	-0.48	0.16	*	0.31	0.16	1		
0.20	0.40	0.22	0.11	**	0.24	0.11	2		
-0.27	0.31	-0.29	0.10		0.00	0.10	3		
-0.08	0.23	-0.06	0.10		0.01	0.10	5-6		
0.15	0.25	0.06	0.14	***	-0.64	0.14	7+		
								מחוז (ביקורת: מרכז)	
-0.43	0.32	-0.44	0.11	***	-0.59	0.11	ירושלים		
-0.08	0.28	-0.08	0.11	*	-0.21	0.11	צפון		
-0.42	0.30	-0.42	0.10	**	-0.24	0.10	חיפה		
** -1.26	0.61	** -1.26	0.09		-0.10	0.09	תל אביב		
-0.19	0.47	-0.23	0.10	*	-0.17	0.10	דרום		
			0.19		-0.10	0.19	יש"ע		
								יש מפרנסים אחרים במשק הבית (ביקורת: אין)	
*** 0.79	0.19	*** 0.76	0.08	***	0.45	0.08	1		
* 0.47	0.26	* 0.42	0.11	***	0.50	0.11	2+		
								דת (ביקורת: מוסלמי)	
*** 0.89	0.32	*** 0.91					נוצרי		
-0.11	0.24	-0.11					דרוזי		
* -0.41			0.13		0.11	0.13	יש ילדים מעל גיל 20 (ביקורת: אין)		
*** 1.36	0.38	*** 1.30	0.16	***	1.37	0.16	קבוע		
512		512			3086		מספר תצפיות		
4.30		4.40			28.18		ערך F סטטיסטי		
*** 0.00		*** 0.00			*** 0.00		Prob>F		

* מסמל רמת מובהקות של 10%, ** מסמל רמת מובהקות של 5%, *** מסמל רמת מובהקות של 1%.
 מקור: סקר חברתי 2005. רגרסיות השתתפות בכוח העבודה: 1-השתתף בכוח העבודה, 0-לא השתתף בכוח העבודה.

לוח 7'ב

רגרסיית השתתפות בכוח העבודה - נשים					
נשים ערביות			נשים יהודיות		
מקדם	סטטיית תקן		מקדם	סטטיית תקן	משתנה
קבוצות גיל (ביקורת: 35-39)					
-0.60	0.31	*	-0.56	0.14	***
0.13	0.27		-0.28	0.13	**
-0.33	0.29		-0.18	0.13	
0.19	0.29		0.01	0.14	
0.13	0.33		-0.07	0.15	
0.25	0.37		-0.10	0.16	
-0.09	0.47		-0.58	0.16	***
-1.99	0.85	**	-1.15	0.18	***
-0.73	0.49		-2.06	0.18	***
			-2.33	0.19	***
מספר שנות לימוד (ביקורת: 11-12)					
-0.98	0.24	***	-0.42	0.13	***
-0.65	0.24	***	-0.33	0.13	***
0.44	0.20	**	0.25	0.07	***
1.43	0.30	***	0.59	0.08	***
מצב משפחתי (ביקורת: נשואה)					
			0.38	0.28	
1.67	0.57	***	-0.08	0.11	
0.11	0.41		-0.38	0.13	***
1.02	0.27	***	0.14	0.10	
מספר נפשות במשק הבית (ביקורת: 4)					
-0.22	0.61		0.36	0.14	***
-0.13	0.33		0.09	0.10	
-0.22	0.28		0.05	0.10	
-0.46	0.20	**	-0.28	0.09	***
-0.67	0.24	***	-0.73	0.13	***
מחוז (ביקורת: מרכז)					
-0.65	0.28	**	0.08	0.11	
-0.08	0.23		0.10	0.10	
-0.04	0.26		-0.06	0.09	
-0.32	0.59		0.00	0.08	
-0.02	0.34		0.00	0.09	
			0.13	0.16	
יש מפרנסים אחרים במשק הבית (ביקורת: אין)					
0.51	0.20	**	0.24	0.07	***
0.37	0.25		0.32	0.10	***
דת (ביקורת: מוסלמית)					
0.32	0.26				
0.18	0.26				
0.08	0.24		-0.06	0.10	
-0.77	0.38	**	0.58	0.14	***
קבוע					
מספר תצפיות					
510			3324		
4.54			27.72		
0.00	***		0.00	***	
ערך F סטטיסטי					
Prob>F					

* מסמל רמת מובהקות של 10%, ** מסמל רמת מובהקות של 5%, *** מסמל רמת מובהקות של 1%.
 מקור: סקר חברתי 2005. רגרסיות השתתפות בכוח העבודה: 1-השתתף בכוח העבודה, 0-לא השתתף בכוח העבודה.

אצל הנשים היהודיות והערביות לא נמצאה השפעה של קיומם של ילדים מבוגרים על שיעור ההשתתפות. בקרב הנשים היהודיות הדבר מבטא ככל הנראה את השיעור הנמוך של משקי בית בהם יש תמיכה כלכלית של ילדים בהוריהם, ואצל הנשים הערביות את שיעורי ההשתתפות הנמוכים, שלפיכך אין למשתנה זה השפעה רבה עליהם.

6. משמעות הממצאים וסיכום

התמונה העולה מהממצאים שדווחו בסעיפים הקודמים היא כדלקמן: התופעה הבולטת לגבי גברים ערבים, הן מהסטטיסטיקה התיאורית והן מרגרסיות ההשתתפות, היא פרישתם מכוח העבודה החל בגיל צעיר יחסית. גורם חשוב המסביר את הירידה בשיעורי ההשתתפות של גברים ערבים כבר בגיל צעיר הוא האחוז הגבוה-בקרוב של מועסקים במשלחי יד המצריכים כושר פיזי. כיוון שהיכולת הפיזית פוחתת עם הגיל, יורדת ההשתתפות בתעסוקה במשלחי יד אלו. דפוסי ההשתתפות על פני מחזור החיים מתקשרים אפוא למתואר בתרשימים 2א' ו-ב' על דפוסי התעסוקה בקרב הגברים הערבים. ראוי לציין כי השיעור הגבוה של העובדים הזרים בארץ מאפשר את החלפתם של העובדים שכושרם הפיזי ירד בעובדים אחרים. היכולת לקבל הכנסה מתמיכות ממשלתיות שונות מאפשרת לגברים לפרוש עם הירידה ביכולות הפיזיות. שאר המאפיינים של ההשתתפות דומים למה שנמצא בדרך כלל בספרות, ובכלל זה השפעת רמת ההשכלה והשפעותיהם של משתנים דמוגרפיים שונים.

הפרישה המוקדמת של גברים ערבים מכוח העבודה קשורה גם למאפיינים תרבותיים של החברה הערבית. בחברה זו נפוצה התופעה של תמיכת הילדים בהוריהם, כבר בגיל צעיר. ואכן, כשמכניסים לרגרסיות, כאחד מהמשתנים המסבירים, את המשתנה "לפרט יש ילדים בוגרים", מקדמי הגיל ברגרסיה אינם מצביעים עוד על פרישה מוקדמת.

התופעה הבולטת אצל הנשים הערביות היא שונות גדולה בשיעור ההשתתפות. מקורה של שונות זו הוא ככל הנראה בהבדלים בין נשים "מודרניות" ל"מסורתיות" מבחינת ההשכלה, המצב המשפחתי, מספר הילדים והשליטה במיומנויות שונות (כגון אנגלית ומחשב). מתקבל הרושם שיש דיכוטומיה או מעין שוק דואלי: נשים "מסורתיות" כמעט שאינן משתתפות בשוק, מה שמסביר את שיעור ההשתתפות הנמוך בקנה מידה בינלאומי. נשים "מודרניות" משתתפות בשיעור ניכר, דבר המסביר גם את עליית שיעור ההשתתפות על פני זמן בד בבד עם עליית שיעורי ההשכלה ושינויים תרבותיים נוספים. הממצא שלפיו שיעורי ההשתתפות של הנשים שונים מאוד מהמקובל במדינות מערביות ובקרב היהודיות בישראל ואינם שונים מהותיים מהשיעורים בארצות מוסלמיות מחזק את המסקנה כי מדובר בהשפעות תרבותיות.

בקרב גברים ערבים ונשים ערביות לא נמצאה השפעה מובהקת של מידת הדתיות על ההשתתפות. עם זאת נמצאה השפעה, בעיקר אצל הגברים, של ההשתייכות הדתית: גברים נוצרים משתתפים יותר מאשר מוסלמים. ייתכן אפוא כי לדת (לאו דווקא למידת הדתיות) יש השפעה חשובה על מאפיינים תרבותיים, המשפיעים על ההשתתפות. אצל הנשים והגברים הערבים נמצא בחלק מהרגרסיות שאיזור המגורים משפיע על ההשתתפות, בין היתר, בשל הנגישות המוגבלת לתעסוקה בחלק מהיישובים הערביים.

תמונת דפוסי ההשתתפות המצטיירת עולה בקנה אחד עם תופעות אחרות בשוק העבודה של ערביי ישראל שתוארו בסעיף 2 לעיל. לגבי הגברים הערבים ניתן לומר שהם משתתפים בשיעורים הדומים לגברים היהודים ולמדינות המערב. אך תעסוקת הגברים הערבים מרוכזת בענפי הבנייה, החקלאות, המסחר והתעשייה המסורתית. לפיכך אין תימה שבממוצע שכרם נמוך יותר משכרם של הגברים היהודים, ושהם פורשים ממשלחי יד "פיזיים" בענפים אלו

מוקדם יותר. דפוס התעסוקה עשויים להסביר גם את שיעורי האבטלה הגבוהים-יותר בקרבם, משום שענפים ומשלחי יד אלו פגיעים במיוחד בזמני מיתון, כמו כן גם בעת כניסה של עובדים זרים.

על אף חדות התמונה המצטיירת, נותרו שאלות המחייבות מחקר נוסף. לגבי הגברים הערבים חשוב להבין את תופעת ריכוז התעסוקה במשלחי יד "פיזיים". האם ריכוז זה נובע מאפליה, מהחלטות לגבי השכלה – המושפעות מצידן ממגבלות תקציב או מאפליה, מטעמים או ממגבלות שונות בביקוש לעובדים ערבים? חשוב גם להבין עד כמה הפרישה המוקדמת מתאפשרת תודות לתמיכה משפחתית בין-דורית ועד כמה תודות לתמיכות ממשלתיות, כגון קצבאות הביטוח הלאומי.

לגבי הנשים הערביות חשוב להעמיק בתופעת ההטרוגניות התרבותית – "המודרניות" מול "המסורתיות". כיצד זה נקבע, ובמה זה בא לידי ביטוי? מהם הגורמים הדומיננטיים המעצבים את "מצב המודרניות"?

לשאלות אלו נודעת משמעות הן לחקר דפוס ההשתתפות של הערבים בשוק העבודה בישראל והן להשלכות למדיניות כלכלית. המדיניות עשויה לתרום להעלאות שיעור ההשתתפות ולשיפור בדפוס ההשתתפות, למשל, להביא לפרישה מאוחרת יותר אצל הגברים. הבנה יותר מדויקת של הגורמים המעצבים את דפוס ההשתתפות הנוכחיים הכרחית לצרכים אלו.

- אבתיסאם, אברהם, 1997. "האישה הערבייה בעבודה", **מתוך נשים הכוח העולה: קידום הנשים בעבודה, ניפוח תקרת הזכוכית**, עורכת ענת מאור.
- אחדות, לאה, רמסיס גרא, 2008. "על עבודה ופרישה אצל בני 50 ומעלה בישראל", **ביטחון סוציאלי 76**, המוסד לביטוח לאומי.
- אחדות, לאה, ויקטור לביא וויקטור סולה, 2000. "האבטלה בישראל בפרספקטיבה של העשור האחרון: מגמות, מאפיינים ודפוסי שינוי", **רבעון לכלכלה 47** (3).
- בנק ישראל, דוחות שנתיים לשנים 2004 ו-2007.
- בר-אל, רפאל, 1993. **הפיתוח הכלכלי של המגזר הערבי**, המרכז היהודי-ערבי לפיתוח כלכלי.
- ברהם, איריס, 1997. "מעמדה של האישה הערבייה בעבודה", **מתוך נשים הכוח העולה: קידום הנשים בעבודה, ניפוח תקרת הזכוכית**, עורכת ענת מאור.
- ברנדר, עדי, אסנת פלד לוי, וניצה קסיר (קלינר), 2002. "מדיניות הממשלה ושיעורי ההשתתפות בכוח העבודה של האוכלוסייה בגילאי העבודה העיקריים – ישראל ומדינות OECD בשנות התשעים", **סקר בנק ישראל 74**, עמ' 6-72.
- גרא, רמסיס ורפאלה כהן, 2001. "עוני בקרב ערבים בישראל ומקורות לאי שוויון בין יהודים לערבים", **רבעון לכלכלה**, עמ' 543-571.
- גרא, רמסיס, 2005. "אי-שוויון תעסוקתי בין ערבים ליהודים משכילים בשוק העבודה בישראל", **מתוך ספר החברה הערבית בישראל בהוצאת מכון ון ליר**, עורך עזיז חידר.
- דהן, מומי, 2007. "מדוע ירד שיעור ההשתתפות של גברים בכוח העבודה הישראלי?", **מתוך רבעון לכלכלה שנה 54 חוברת 1**, עמ' 7-45.
- זוסמן, נעם ועמית פרידמן, 2008. "איכות כוח העבודה בישראל", מאמר לדיון 2008.1, בנק ישראל.
- לוי-אפשטיין, נח, מאגיד אלחאג' ומשה סמיונוב, 1994. "הערבים בישראל בשוק העבודה", מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים.
- ליטוין, הווארד, 2008. "העברות בין-דוריות פרטיות בקרב בני 50 ומעלה: חילופי זמן, כסף ומבוגרים משותפים", **ביטחון סוציאלי 76**, המוסד לביטוח לאומי.
- ליפשיץ, אסנת, 2004. "גמישות היצע העבודה של משק הבית", **סקר בנק ישראל 76**, ינואר, עמ' 145-198.
- לשכה מרכזית לסטטיסטיקה, סקר חברתי לשנת 2005.
- לשכה מרכזית לסטטיסטיקה, סקרי כוח-אדם, שנים שונות.
- לשכה מרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל, 2008.
- מיעארי, סאמי, אסף זוסמן ונעם זוסמן, 2008. "סכסוכים אתניים והיפרדויות המעסיקים", מאמר לדיון 2008.04, בנק ישראל.

מיעארי, סאמי, 2008. "הדינמיקה של אבטלה בקרב הערבים", מתוך **ספר החברה הערבית בישראל 2** בהוצאת מכון ון ליר, עורך עזיז חידר.

מכון ישראלי לדמוקרטיה, 2001, "מחסומים פוטנציאליים ואתגרים", נייר עמדה בתוך אתגרי המשק הישראלי בתחילת שנות האלפים (הכנס השמיני, 2000, הרצליה), בן-ציון זילברפרב (עורך), עמ' 67-87.

סיכוי, העמותה לקידום שוויון הזדמנויות, 1992-2001, דוחות שנתיים.
פיכטלברג, אסנת, 2004. "השתתפות נשים ערביות בכוח העבודה בעשור האחרון", משרד התמ"ת מנהל תכנון מחקר וכלכלה של תמ"ת, דפי מידע.

פלד לוי, אסנת וניצה (קלינר) קסיר, 2009. "לחפש או לא לחפש, זאת השאלה – על מתיאשים מחיפוש עבודה בישראל", מאמר לדיון (בקרוב), בנק ישראל.

פסטרנק, מירב ורויטל ברגמן-צבן, 2005. "השוואת אומדני האוכלוסייה ואומדני תכונות כוח העבודה בסקר החברתי ובסקר כוח אדם", מאמר לדיון 18, לשכה מרכזית לסטטיסטיקה.
קינג, יהודית, דניז נאון ואברהם וולדה-צדיק, 2008. "תעסוקת נשים ערביות", מאירס – גזינט – מכון ברוקדייל, מאמר לפרסום (בקרוב).

קלינוב, רות, 1999. "תמורות במבנה השכר – פערי השכר בין ענפים ובתוכם: ישראל 1970-1997", המכון למחקר כלכלי-חברתי, הסתדרות העובדים הכללית, מאמר לדיון מס' 4, ירושלים אוגוסט.

שמואלי, עמיר, 2008. "מצב בריאות פיסית, התנהגות בריאותית ושימוש בשירותי בריאות בקרב בני 50 ומעלה", **ביטחון סוציאלי 76**, המוסד לביטוח לאומי.

Asali, Muhammad, 2006. "Why do Arabs Earn Less than Jews in Israel?". Falk Institute Economic Research Discussion Paper No. 06.03.

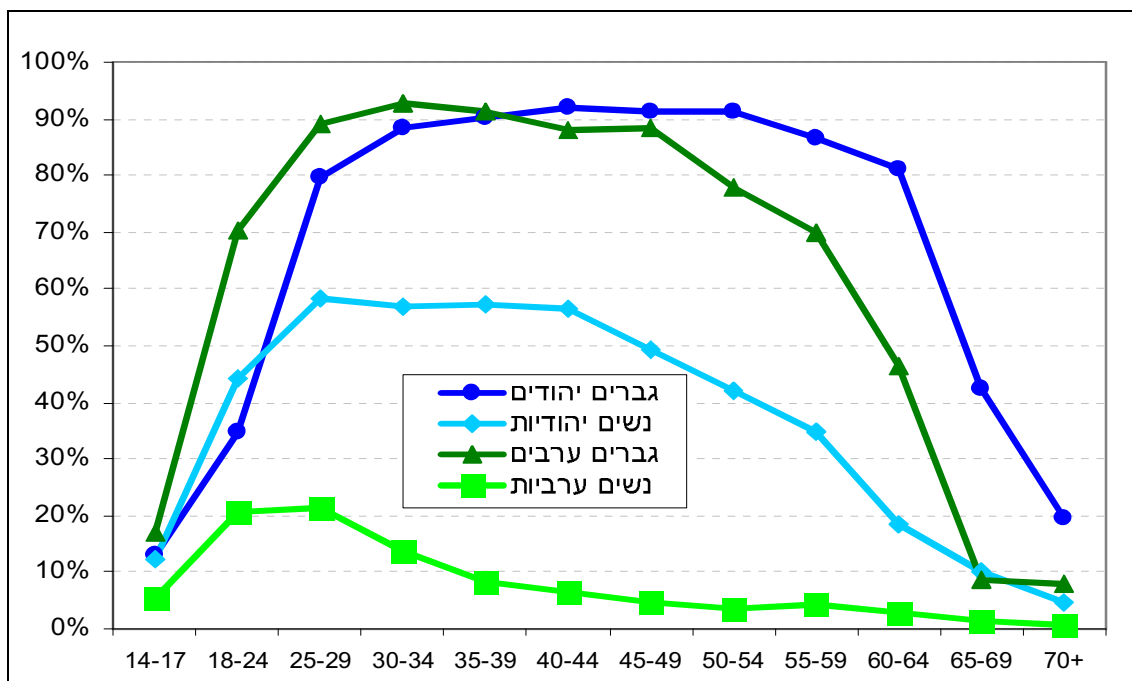
Autor H. David and Mark G. Duggan, 2003. "The Rise in the Disability Rolls and the Decline in Unemployment", **Quarterly Journal of Economics**, 118(1).

Autor H. David and Mark G. Duggan, 2007. "Distinguishing Income from Substitution Effects in Disability Insurance", **American Economic Review Papers and Proceedings** 97(2).

Beenstock, Michael M. and Ruth Klinov, 1996. "Why Did the Probability of Exiting Unemployment Decline? Israel, 1969–1992", The Maurice Falk Institute for Economic Research in Israel, Discussion Paper No. 96.12.

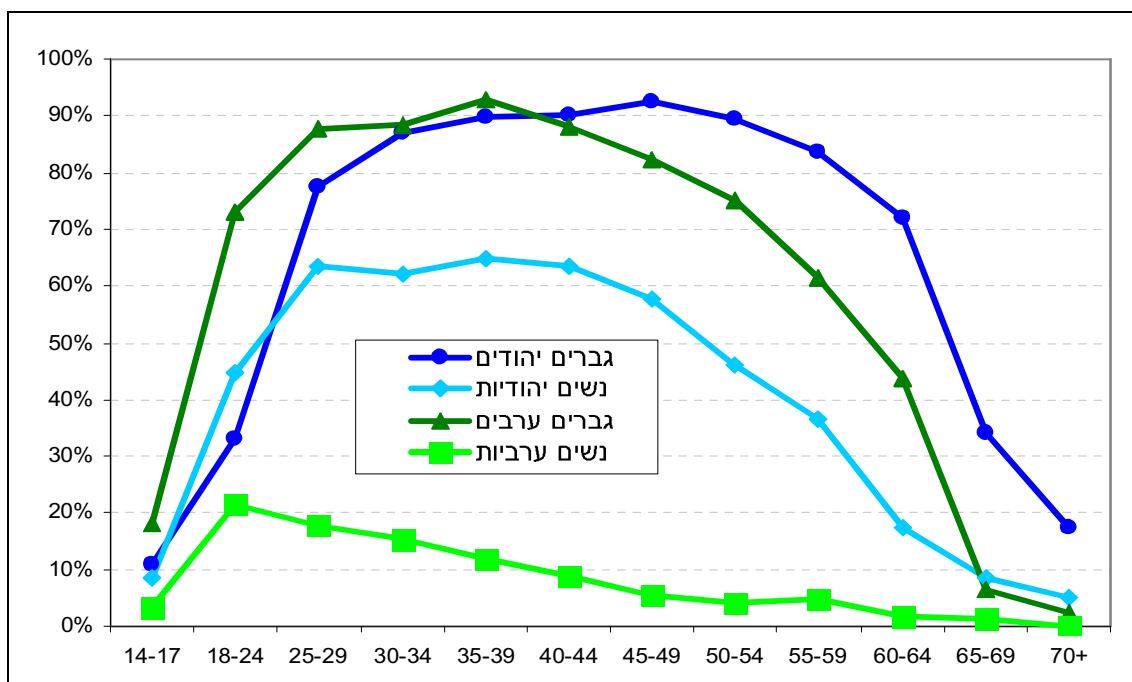
- Blundell, Richard, Thomas MaCurdy and Costas Meghir, 2007. "Labor Supply Models: Unobserved Heterogeneity, Non Participation and Dynamics", Chapter 69 in J. Heckman and E. Leamer (eds.) **Handbook of Econometrics**, Volume 6A: 4667-4775, North-Holland.
- Blundell, Richard W. and Thomas MaCurdy, 2008. "Labour Supply" in S.N. Durlauf and L.E. Blume. (eds.) **The New Palgrave Dictionary of Economics**. Second Edition, Palgrave Macmillan.
- Cohen, Yinon and Yitchak Haberfeld, 2007. "Development of Gender, Ethnic, and National Earnings Gaps in Israel: the Role of Rising Inequality." **Social Science Research**, 36(2): 654-672.
- Eckstein, Zvi and Osnat Lishitz, 2009. "Dynamic Female Labor Supply", **Econometrica**, forthcoming.
- Flug, Karnit and Nitsa Kasir (Kaliner), 2003, "Poverty and Employment and the Gulf between Them", **Israel Economic Review** 1, 55–80.
- Flug, Karnit and Nitsa Kasir (Kaliner), 2006, "The single Parent Law, Labour Supply and Poverty", **Israel Economic Review**. 4(1), 59–110.
- Lewin-Epstein, Noah and Moshe Semyonov, 1994. a. "Ethnic Labor Markets, Gender and Socioeconomic Inequality: A study of Arabs in the Israeli Labor Force", **The Sociological Quarterly**, 35 (1):51-68.
- Lewin-Epstein, Noah and Moshe Semyonov, 1994. b. "Sheltered Labor Markets, Public Sector Employment, and Socioeconomic Returns of Arabs in Israel", **American Journal of Sociology** 100(3): 622-651.
- Spierings Niels and Jeroen Smits, 2007. "Women's labour market participation in Egypt, Jordan, Morocco, Syria & Tunisia: A three-level Analysis", IZA/World Bank Conference Employment and Development, June 8-9, 2007, Bonn.

תרשים 1: שיעור השתתפות לפי גיל – שנת 1980

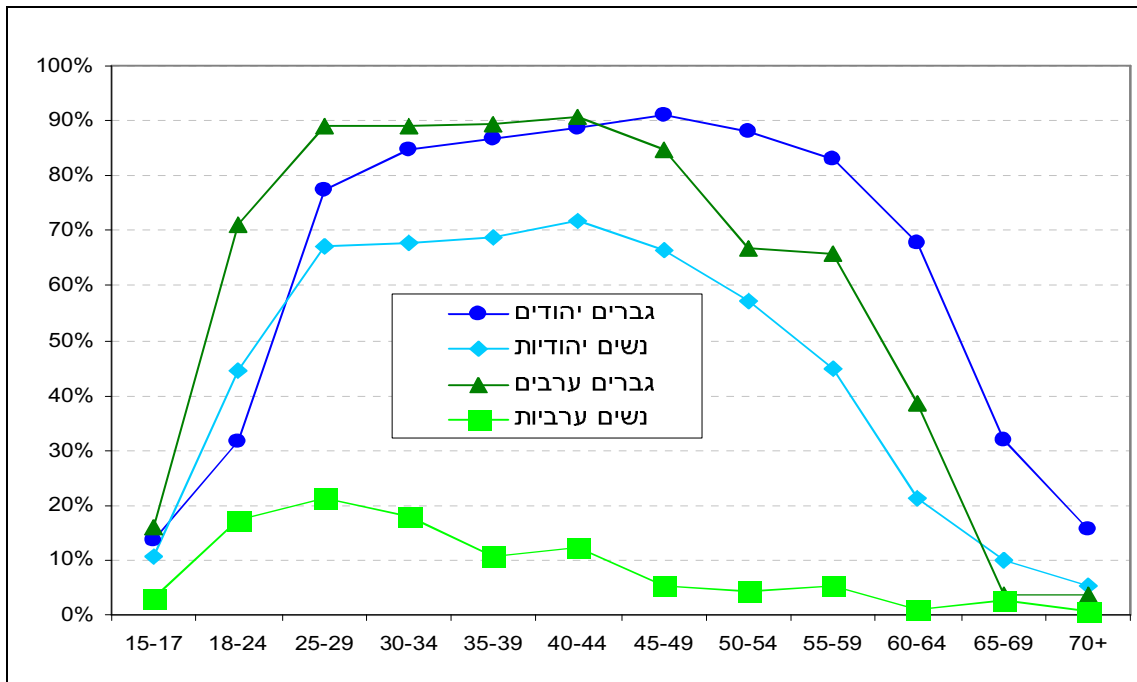
מקור: עיבודים מסקר כוח אדם. ערבי מוגדר כנוצרי, מוסלמי או דרוזי אשר יבשת מוצאו אינה אירופה או אמריקה.

תרשים 2: שיעור השתתפות לפי גיל – שנת 1985

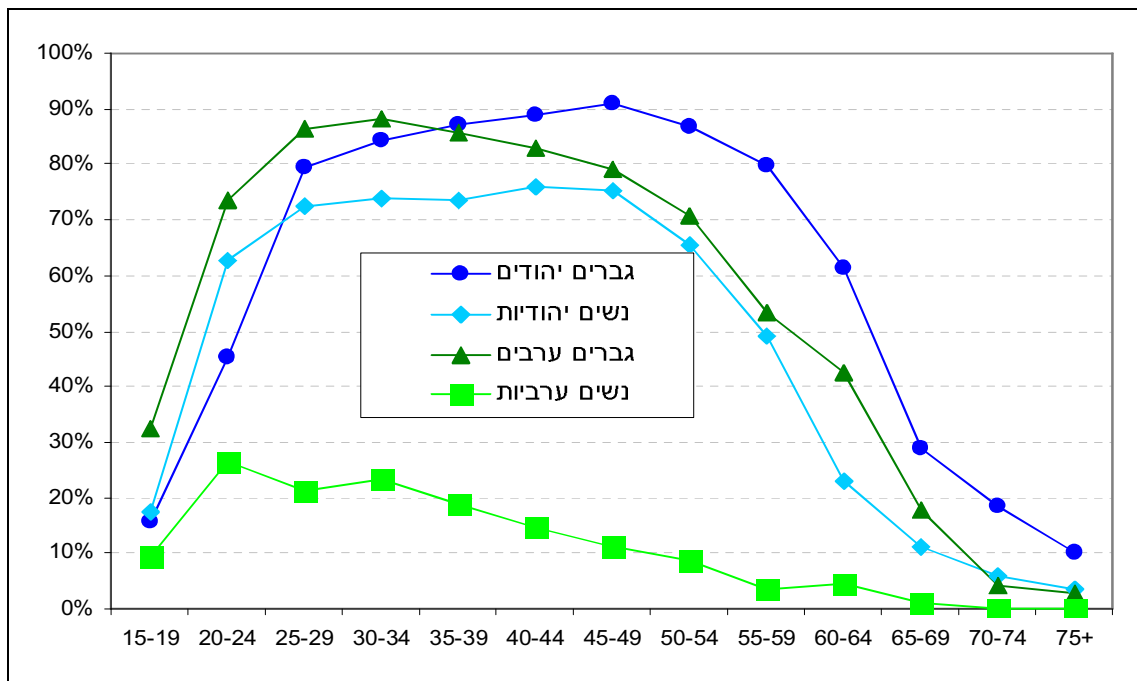
מקור: עיבודים מסקר כוח אדם. ערבי מוגדר כנוצרי, מוסלמי או דרוזי אשר יבשת מוצאו אינה אירופה או אמריקה.

תרשים נ3: שיעור השתתפות לפי גיל – שנת 1990

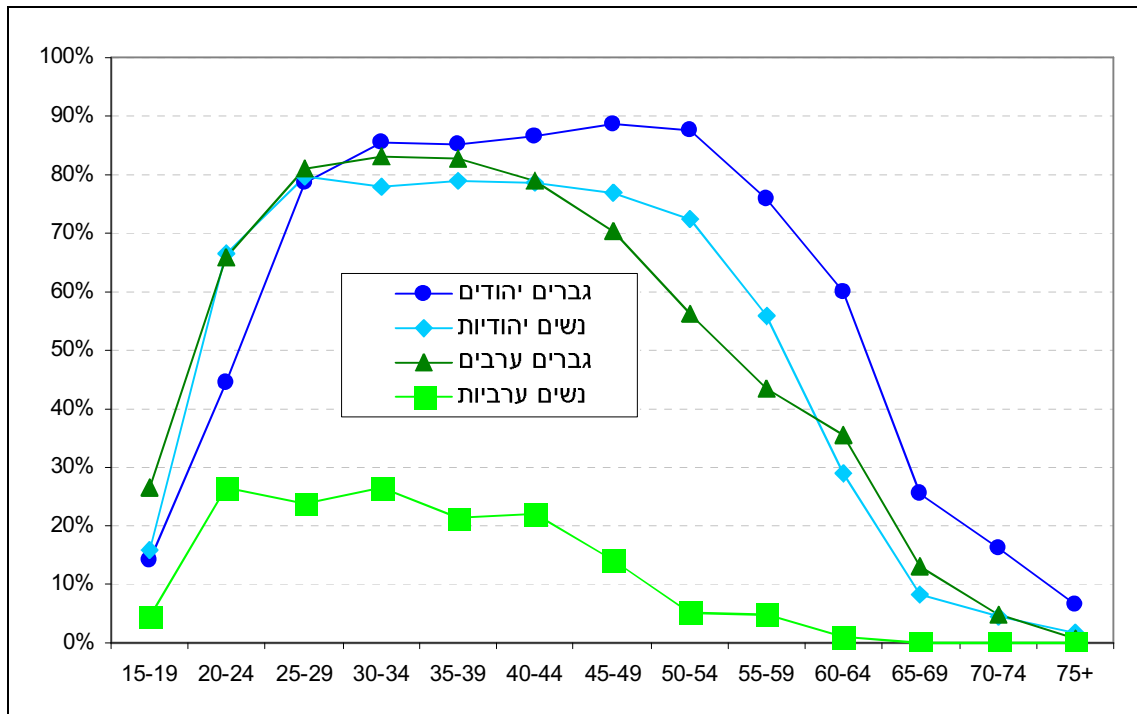
מקור: עיבודים מסקר כוח אדם. ערבי מוגדר כנוצרי, מוסלמי או דרוזי אשר יבשת מוצאו אינה אירופה או אמריקה.

תרשים נ4: שיעור השתתפות לפי גיל – שנת 1995

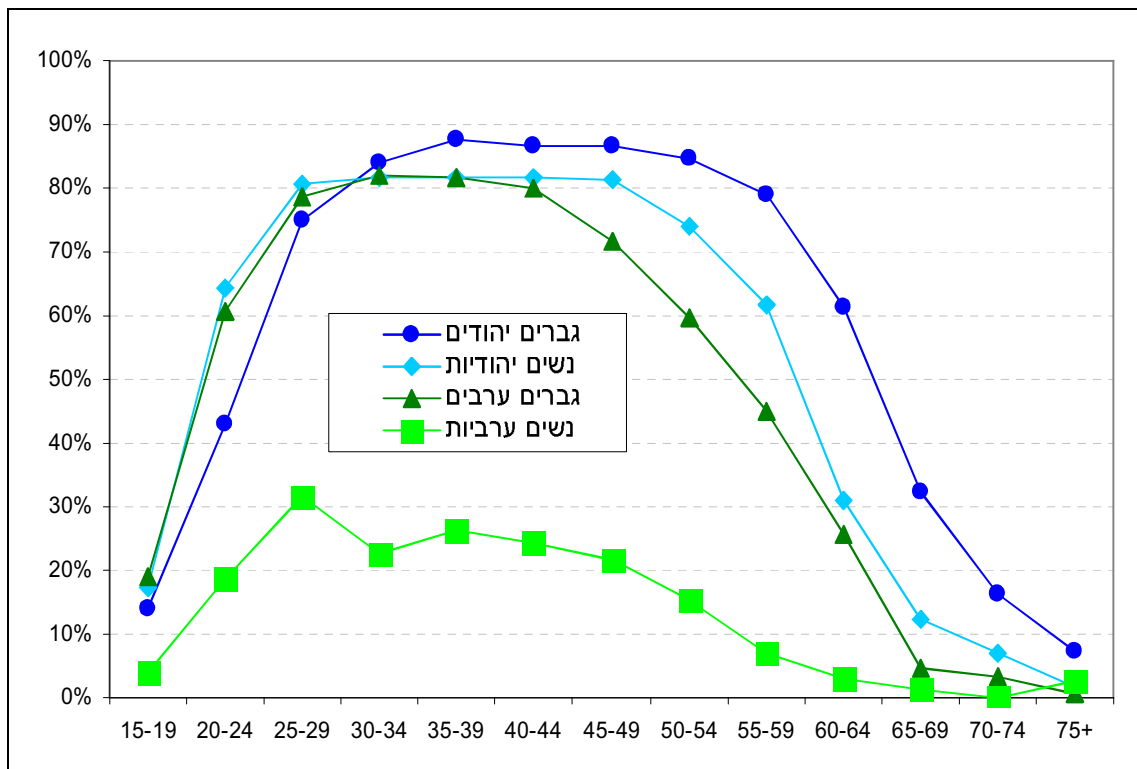
מקור: עיבודים מסקר כוח אדם. ערבי מוגדר כנוצרי, מוסלמי או דרוזי אשר יבשת מוצאו אינה אירופה או אמריקה.

תרשים נ5: שיעור השתתפות לפי גיל – שנת 2000

מקור: עיבודים מסקר כוח אדם. ערבי מוגדר כנוצרי, מוסלמי או דרוזי אשר יבשת מוצאו אינה אירופה או אמריקה.

תרשים נ6: שיעור השתתפות לפי גיל – שנת 2005

מקור: עיבודים מסקר כוח אדם. ערבי מוגדר לפי משתנה חדש מדויק יותר שנמצא בסקר כוח אדם החל משנת 2001.